

*Les cultures indígenes
andines
De Tiwanaku a Cuzco*

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

Manuel Tarancón Fandos

Diputat de l'Àrea de Cultura

Antonio Lis Darder

Directora del SIP i Museu de Prehistòria

Begoña Carrascosa Moliner

FITXA TÈCNICA

Comissari:

Alejandro Cerdá Esteve

Muntatge i disseny:

Helena Bonet Rosado
Francesc Chiner Vives

Maqueta i reproduccions:

Francesc Chiner Vives

Restauració:

Rafael Tarín Alarcón

Fotografies:

José Manuel Gil Carles
Helena Bonet Rosado
Arxiu fotogràfic del SIP. València.
Arxiu fotogràfic del Museu d'Amèrica. Madrid.

Versió valenciana del catàleg:

Unitat de Normalització Lingüística de la Diputació de València

Correcció i revisió de textos dels plafons:

Gabinet Municipal de Normalització Lingüística de l'Ajuntament d'Alcoi.

Administració:

M^o. Teresa Clemente Hermosilla

Muntatge de sala:

Equip tècnic de manteniment del Centre Cultural de la Beneficència.
Toni Ortiz. Grafos.
Leopoldo Blesa. Decoració.
Sebastián López Merino. Taller de carpinteria mecànica.
Juan José López Valero. Retolament.

Aquest llibre s'ha fet amb motiu de l'exposició **Les cultures indígenes andines: De Tiwanaku a Cuzco**.

Data:

22 d'octubre 1998 - 31 de gener 1999

© del text: els autors

© de l'edició: Diputació de València

Fotomecànica i impressió:

Textos i Imatges, S.A.L.

Pianista Amparo Iturbi, 52, baix.

46007 València • Tel. 96 542 23 15

I.S.B.N.: 84-7795-173-X

Depòsit legal: V-3898-1998

Agraïments:

Fem constar el nostre agraïment al Museu de Amèrica de Madrid, al Museu Paleontològic Municipal de València, i a la Càtedra de Anatomia Patològica de la Universitat de València, així com a totes les persones que directa o indirectament amb fet possible la realització d'aquest treball, molt especialment a Matilde Aparicio i Josefina Palop.

Les cultures indígenes andines
De Tiwanaku a Cuzco

**Las culturas indígenas andinas
De Tiwanaku a Cuzco**

Alejandro Cerdá Esteve

PRESENTACIÓ

El món americà ha significat per als europeus una prolongació de la nostra pròpia i particular història des que al final del segle xv Amèrica entrara en l'òrbita occidental i ampliara en tots els sentits el seu camp d'actuació i de relacions.

Però l'arribada europea també va canviar de forma traumàtica i irreversible l'ordre de les coses al costat contrari d'aquell tenebrós oceà de l'Edat Mitjana. L'Amèrica que des dels primers viatges transatlàntics anava desvelant la seua realitat als ulls dels occidentals, tenia un passat cultural tan ric, divers i complex com la seua pròpia naturalesa, desmesurada en la seua varietat i proporcions i inabastable en les seues dimensions i extensió, que s'antoxava infinita. Un passat del qual els primers cronistes d'Índies deixaren constància en escrits i relacions que poden ser considerats, sens dubte, treballs capdavanters de la moderna etnologia i font per a estudis arqueològics i antropològics.

El Museu de Prehistòria de València ens mostra ara una porció de les cultures antigues que es desenvoluparen en una de les àrees nuclears més suggestiva i mítica de l'Amèrica prehistòrica: els Andes centrals i la regió del llac Titicaca, on les tradicions indígenes situaven l'eix solar, el melic del món.

MANUEL TARANCÓN FANDOS
President de la Diputació de València

PRESENTACIÓN

El mundo americano ha significado para los europeos una prolongación de nuestra propia y particular historia, desde que a finales del siglo XV América entrase en la órbita occidental, ensanchando en todos los sentidos su campo de actuación y de relaciones.

Pero la llegada europea también cambió, de forma traumática e irreversible, el orden de las cosas al lado contrario de aquel tenebroso océano del medievo. La América que desde los primeros viajes transatlánticos iba desvelando su realidad a los ojos de los occidentales, tenía un pasado cultural tan rico, diverso y complejo como su propia naturaleza, desmesurada en su variedad y proporciones e inabarcable en sus dimensiones y extensión, que se antojaba infinita. Un pasado del que los primeros cronistas de Indias dejaron reflejo en escritos y relaciones que pueden ser considerados sin ninguna duda, trabajos pioneros de la moderna etnología y fuente para estudios arqueológicos y antropológicos.

El Museo de Prehistoria de Valencia nos muestra ahora una porción de las culturas antiguas que se desarrollaron en una de las áreas nucleares más suggestiva y mítica de la América Prehistórica: los Andes Centrales y región del lago Titicaca, donde las tradiciones indígenas situaban el eje solar, el ombligo del mundo.

MANUEL TARANCÓN FANDOS
Presidente de la Diputación de Valencia

PARAULES PRELIMINARS

Des de 1960 el SIP i el Museu de Prehistòria de València Domingo Fletcher té entre els seus fons la col·lecció d'arqueologia americana Rubén A. Vela, anomenada d'esta manera en honor del cònsul argentí a València que la va donar a esta institució perquè incentivara entre nosatres l'interés per Amèrica i el seu passat. Part d'esta col·lecció, restaurada en el laboratori del museu per a esta mostra, s'exhibirà durant alguns mesos en la nostra ciutat a través de l'exposició que ara es presenta i de la qual també formen part peces procedents del Museu d'Amèrica de Madrid i del Museu Paleontològic de València.

És per a nosatres una satisfacció poder oferir, continuant l'acció divulgativa que al seu dia s'inicià amb la publicació d'un catàleg dels fons de la col·lecció, una visió de l'organització i el desenvolupament material d'algunes de les cultures i societats de l'altiplà bolivià i les regions del Perú antic, emmarcades en una seqüència cronològica de més de quinze mil anys.

ANTONIO LIS DARDER
Diputat de l'Àrea de Cultura
de la Diputació de València

PALABRAS PRELIMINARES

Desde 1960 el S.I.P. y el Museo de Prehistoria de Valencia "Domingo Fletcher" posee entre sus fondos la colección de arqueología americana Rubén A. Vela, llamada así en honor del Consul argentino en Valencia que la donó a esta Institución para que incentivara entre nosotros el interés por América y por su pasado. Parte de esta colección, restaurada en el Laboratorio del Museo para esta muestra, va ha ser exhibida durante algunos meses en nuestra ciudad a través de la exposición que ahora se presenta y de la que también forman parte piezas procedentes del Museo de América de Madrid y Museo Paleontológico de Valencia.

Es para nosotros una satisfacción poder ofrecer, en continuidad con la acción divulgativa que en su día se inicio con la publicación de un catálogo de los fondos de la colección, una visión de la organización y desarrollo material de algunas de las culturas y sociedades del altiplano boliviano y regiones del Perú antiguo, enmarcadas en una secuencia cronológica de más de quince mil años.

ANTONIO LIS DARDER
Diputado del Área de Cultura
de la Diputación de Valencia

Monolit de pedra antropomorf procedent de Tiwanaku. Museu de Pre-història de València.
Monolito de piedra antropomorfo procedente de Tiwanaku. Museo de Prehistoria de Valencia.

El senyor Rubén Vela, cònsul argentí a València, en un dels actes en què intervingué amb motiu de la donació de la seua col·lecció al Servei d'Investigació Prehistòrica el 1960. D. Rubén Vela, Cónsul argentino en Valencia, en uno de los actos en que intervino con motivo de la donación de su colección al Servicio de Investigación Prehistórica en 1960.

INTRODUCCIÓ

Quan l'octubre de 1960 el Servei d'Investigació Prehistòrica va rebre oficialment en els locals del Museu de Prehistòria la col·lecció donada per l'aleshores cònsol de la República Argentina a València, el Sr. Rubén A. Vela, València adquiria un depòsit de materials molt representatiu del que va ser la prehistòria boliviana en un període que comprén més de 15.000 anys, i arrellegava peces arqueològiques de bona part de les seues cultures locals, tan íntimament relacionades amb l'Amazònia, la serralada andina central i les regions del nord xilé i el nord-oest argentí.

València tenia una tradició en estudis americanistes que en la nostra història recent podria remuntar-se a començament del segle XX, quan l'enginyer Rodrigo Botet i els professors Eduard Boscà i Casanoves i Antino Boscà i Seytre arrellegaren i documentaren, especialment en terres d'Argentina, Bolívia, Xile i Perú, nombroses restes de paleofauna americana i una interessant col·lecció d'allò que els cronistes d'Índies hagueren ano-

INTRODUCCIÓN

Cuando en octubre de 1960 el Servicio de Investigación Prehistórica recibió oficialmente en los locales del Museo de Prehistoria, la colección donada por el entonces Consul de la República Argentina en Valencia Sr. D. Rubén A. Vela, Valencia adquiría un depósito de materiales muy representativo de lo que fue la prehistoria Boliviana en un periodo que abarcaba mas de 15.000 años, y recogía piezas arqueológicas de buena parte de sus culturas locales, tan íntimamente relacionadas con la Amazonía, la sierra andina central y las regiones del norte chileno y noroeste argentino.

Valencia tenía una tradición en estudios americanistas que en nuestra historia reciente podría remontarse a comienzos de siglo, cuando el ingeniero Rodrigo Botet y los profesores Eduardo Boscá i Casanoves y Antino Bosca y Seytre, recogieron y documentaron especialmente en tierras de Argentina, Bolivia, Chile y Perú, numerosos restos de paleofauna americana y una interesante colección de lo que los cronistas de Indias

Treballs d'excavació arqueològica en què participà el mateix R. Vela, a la regió altiplànica de Bolívia, a les acaballes dels anys 50.
 Trabajos de excavación arqueológica en los que participó el propio R. Vela en la región altiplánica de Bolívia a finales de los años 50.

menant "antiguallas de los indios", i que en termes molt del gust de la societat de l'època es definí com a "cacharrería indígena". Vestigis culturals que es concretaven en restes ceràmiques, metal·lúrgiques i utilatge lític. Esta col·lecció contenia així mateix una cosa que va atraure poderosament l'atenció dels seus contemporanis: cranis humans andins amb deformació cranial, i una mòmia arplegada en les "antiquísimas chulpas de Tiaguanaco", sense fardell funerari ni aixovar, però relativament ben conservada. Part d'aquella donació, exposada durant dècades en les sales permanents del Museu Paleontològic de la ciutat, es deposità en la Biblioteca de la Universitat de València, de la qual, lamentablement, només es conserven algunes peces de ceràmica negra Chimú, perdent-se'n la resta en l'incendi posterior que assolà aquella institució.

Estos viatges van donar, a més, una important documentació en forma de memòries, contactes amb museus i amb pioners de treballs arqueològics i etnològics en moltes àrees del subcontinent: Max Uhle, Ameghino, Ambrosetti, Lehmann-Nitsche, entre d'altres, com també una reduïda, però impressionant, col·lecció fotogràfica d'escenes i retrats indígenes, la majoria d'indis ona, tehuelches i araucans.

El 16 de febrer de 1935, la ciutat va ser protagonista d'un altre episodi vinculat amb el món americà i es con-

hubieran llamado "antiguallas de los indios", y que en términos muy al gusto de la sociedad de la época se definió como "cacharrería indígena". Vestigios culturales que se concretaban en restos cerámicos, metalúrgicos, y utilaje lítico. Esta colección contenía igualmente algo que atrajo poderosamente la atención de sus contemporáneos: cráneos humanos andinos con deformación craneal, y una momia recogida en las "antiquísimas chulpas de Tiaguanaco", sin fardo funerario ni ajuar, pero relativamente bien conservada. Parte de aquella donación, expuesta durante décadas en las salas permanentes del Museo Paleontológico de la ciudad, se depositó en la Biblioteca de la Universidad de Valencia, de la que lamentablemente solo se conservan algunas piezas de cerámica negra Chimú, perdiéndose el resto en el incendio posterior que asoló aquella Institución.

Estos viajes arrojaron además una importante documentación en forma de memorias, contactos con museos y con pioneros de trabajos arqueológicos y etnológicos en muchas áreas del subcontinente: Max Uhle, Ameghino, Ambrosetti, Lehmann-Nitsche, entre otros, así como una pequeña, pero impresionante, colección fotográfica de escenas y retratos indígenas en su mayoría de indios Onas, Tehuelches, y Araucanos.

El 16 de febrero de 1935, la ciudad fue protagonista de otro episodio vinculado con el mundo americano y se

vertí en punt de partida d'un ambiciós projecte científic, pioner en el seu gènere en la història contemporània del nostre país: l'avarada de la nau científica Artabro, que sota el comandament del capità Iglesias devia iniciar una expedició científica a l'Amazones, patrocinada, entre d'altres personalitats, pel Dr. Marañón.

En eixa època, el pares franciscans van dur dels seus punts de missió al Perú algunes peces lítiques i de ceràmica antiga chimú, lambayeque, nazca i ica, i ceràmica dels indis shipibos del riu Ucayali, juntament amb utensilis de gran valor etnològic, com ara tèxtils, adornaments, armes i cistelleria, depositades aleshores en el Col·legi de la Concepció d'Ontinyent, i repartida ara entre aquella ciutat i el monestir de Sant Esperit de Gilet, del mateix orde.

Però, reprenent l'inici d'esta exposició, hem d'aturar-nos en la col·lecció Vela (així és com es va anomenar i va ser reconeguda durant molt de temps). Una altra vegada, la València oficial i amb un parèntesi de trenta anys arplegava un llegat americà que, segons l'opinió del seu propietari, deuria servir per a motivar el coneixement i l'interés per Amèrica i el seu passat entre ciutadans espectadors i també per incentivar els estudis científics sobre un continent, Amèrica, i un país, Bolívia, tan allunyat en la seua història prehispanica del nostre propi desenrotllament i context cultural. El Servei d'Investigació Prehistòrica cobrí immediatament el repte proposat instal·lant dins del seu propi Museu sales d'exposició permanent per a la col·lecció, i preparant l'edició d'un catàleg complet d'ella (Catàleg de la col·lecció Vela de prehistòria Americana, 1964), editat en el marc del XXXVI Congrés Internacional d'Americanistes.

El llegat, al qual pertanyen pràcticament en un cinquanta per cent instruments lítics, la majoria procedents de Viscachani, província d'Oruro (Bolívia), es concentra en 929 peces, descrites i enllistades detalladament en la seua acta de donació (La labor del S.I.P. y su museo en el año 1960, València, 1965, p. 68).

L'aparició a Bolívia de les primeres societats neolítiques portadores de ceràmica poden datar-se cap al primer mil·lenni abans de Crist, i es van desenvolupar a partir d'una doble tradició cultural: una procedent de la conca amazònica, representada per grups arawak, i una altra centreandina que aglutina les cultures megalítiques i de túmuls de la regió d'Oruro i les valls de Cochabamba. En cada una d'estes dues tradicions s'insereixen les cultures de El Palmar i Cliza, representades en la col·lecció amb els seus característics estils ceràmics i lítics que evolucionaran sincrònicament amb les cultures Wankarani, Chiripa i els primers estadis de Tiwanaku, estes últimes arrelades en la regió de l'altiplà i en les valls del riu Desaguadero, entre la ribera dels llacs Titicaca i Poopo. A Tiwanaku pertanyen peces de la col·lec-

convirtió en punto de partida de un ambicioso proyecto científico, pionero en su genero en la historia contemporánea de nuestro país: la botadura del buque científico Artabro, que al mando del capitán Iglesias debía iniciar una expedición científica al Amazonas, auspiciada entre otras personalidades por el Dr. Marañón.

En esa época, los padres franciscanos trajeron de sus puntos de misión en Perú, algunas piezas líticas y de cerámica antigua Chimú, Lambayeque, Nazca e Ica, y cerámica de los indios Shipibos del río Ucayali, junto con útiles de gran valor etnológico como textiles, adornos, armas y cestería, depositadas entonces en el Colegio de la Concepción de Ontinyent, y repartida ahora entre aquella ciudad y el Monasterio de Santo Espiritu de Gilet, de la misma orden.

Pero retomando el inicio de esta exposición debemos detenernos en la colección Vela (así se la llamó y se la reconoció durante mucho tiempo). De nuevo la Valencia oficial y con un paréntesis de treinta años, recogía un legado americano que, en opinión de su propietario, debiera servir para motivar el conocimiento y el interés por América y su pasado entre ciudadanos espectadores, y para incentivar los estudios científicos sobre un continente, América, y un país, Bolivia, tan alejado en su historia prehispanica de nuestro propio desarrollo y contexto cultural. El Servicio de Investigación Prehistórica cubrió inmediatamente el reto propuesto con la instalación dentro de su propio Museo, de salas de exposición permanente para la colección, y la preparación y edición de un catálogo completo de la misma (Catalogo de la Colección Vela de Prehistoria Americana, 1964), editado en el marco del XXXVI Congreso Internacional de Americanistas.

El legado, al que pertenecen casi en un cincuenta por ciento, instrumentos líticos, en su mayoría procedentes de Viscachani, provincia de Oruro (Bolivia), se concretaba en 929 piezas, descritas y relacionadas pormenorizadamente (La labor del S.I.P. y su museo en el año 1960, Valencia, 1965, pag. 68), en su acta de donación.

La aparición de las primeras sociedades neolíticas en Bolivia portadoras de cerámica, pueden datarse hacia el primer milenio antes de Cristo, y estuvieron desarrolladas a partir de una doble tradición cultural: una procedente de la cuenca Amazónica, representada por grupos Arawak, y otra centro andina, que aglutinaría las culturas megalíticas y de túmulos de la región de Oruro y Valles de Cochabamba. En cada una de estas dos tradiciones se insertan las culturas de El Palmar y Cliza, representadas en la colección con sus característicos estilos cerámicos y líticos que evolucionarán sincrónicamente a las culturas Wankarani, Chiripa y los primeros estadios de Tiwanaku, estas últimas enraizadas en la región del altiplano y valles del río Desaguadero, entre la ribera de los lagos Titicaca y Poopo. A Tiwanaku, pertenecen piezas de la

ció Vela, la majoria ceràmiques, molt representatives de l'evolució estilística dels tres períodes definits per Bennett com a primerenc, clàssic i decadent, i que posteriorment Ponce Sanginés redistribuiria, sobre la base de successives campanyes d'excavació, en cinc etapes de desenrotllament: Tiwanaku I i II o primitiu, III i IV, època clàssica, i V, expansiu.

El trencament de la unificació cultural que implicà l'època expansionista Wari-Tiwanaku i que anomenarem, seguint el sistema de períodes proposat per John H. Rowe per a l'arqueologia andina, Horitzó Mitjà, representara l'aparició en la regió de l'altiplà dels anomenats regnes Collas, que fragmentaran en un autèntic mosaic de poders locals l'antic statu quo representat per Tiwanaku, tal com va passar, amb un poc més d'anticipació, al nord del Titicaca, en les serralades centrals i nord i en les valls costaneres de Perú després de la caiguda de Wari. Estos regnes Collas, absorbits, al seu torn, per l'expansió militar inca a partir del segle XV, generaran unes cultures amb trets propis i amb personalitat ben definida en les seues manifestacions artístiques. D'eixe moment, Període Intermedi Tardà de Rowe, la col·lecció del Museu de Prehistòria de València disposa d'una nodrida quantitat de peces ceràmiques, fidel reflex d'algunes dels pobles bolivians que precediren els inques: kollau, mollo, puno, piñiko o yura.

De l'últim imperi expansiu andí, el Tawantinsuyo, el més impressionant per la seua expansió, el seu desenvolupament i la seua organització en tots els sentits, hi ha poques peces però molt representatives dels estils ceràmics més usuals i més coneguts dels inques.

A més de les conferències i els articles amb què el seu antic propietari inaugurà els estudis sobre la col·lecció i del catàleg mencionat, altres investigadors li han dedicat assajos i treballs. Cal citar en este punt el professor Alcina, autor de l'únic estudi descriptiu sobre el monòlit antropomorf de Tiwanaku (1966), i Canterla, autor de dos treballs (un d'ells inèdit) sobre la col·lecció i la ceràmica mollo.

L'exposició que ara es presenta a la societat valenciana per iniciativa del Museu de Prehistòria, el qual ha dirigit des de la seua pròpia unitat tècnica una necessària labor de restauració i neteja de moltes de les peces que la componen, i que ara s'exposen per primera vegada des de fa unes quantes dècades, ha disposat, a més, de peces prestades pel Museu Paleontològic Municipal de València i pel Museu d'Amèrica de Madrid, als quals, des d'ací, i als seus respectius equips directius i científics, presente el meu agraïment, pel seu interès i per la seua col·laboració.

També vull mostrar el meu reconeixement personal al treball dut a terme per la direcció i per tots els científics

colección Vela, en su mayoría cerámicas, muy representativas de la evolución estilística de los tres periodos definidos por Bennett, temprano, clásico y decadente, y que posteriormente Ponce Sanginés redistribuiría con base en sucesivas campañas de excavación, en cinco etapas de desarrollo: Tiwanaku I y II o primitivo, III y IV, época clásica, y V, expansivo.

El rompimiento de la unificación cultural que significó la era expansionista Wari - Tiwanaku y que denominaremos, siguiendo el sistema de periodos propuesto por John H. Rowe para la arqueología andina, Horizonte Medio, va ha significar en la región altiplánica, el surgimiento de los llamados reinos Collas, que fragmentarán en un auténtico mosaico de poderes locales el antiguo status quo representado por Tiwanaku, tal y como sucedió, con algo más de anticipación al norte del Titicaca, en las sierras central y norte y los valles costeros de Perú tras la caída de Wari. Estos reinos collas, absorbidos a su vez por la expansión militar inca a partir del siglo XV, generarán unas culturas con rasgos propios y con personalidad bien definida en sus manifestaciones artísticas. De este momento, Periodo Intermedio Tardío de Rowe, la colección de Museo de Prehistoria de Valencia, cuenta con un nutrido número de piezas cerámicas, fiel reflejo de algunas de los pueblos bolivianos que precedieron a los Incas: Kollau, Mollo, Puno, Piñiko, o Yura.

Del último imperio expansivo andino, el Tawantinsuyo, el mas impresionante por su expansión, desarrollo y organización en todos los sentidos, hay pocas piezas pero muy representativas de los estilos cerámicos mas usuales y conocidos de los Incas.

Además de las conferencias y artículos con los que su antiguo propietario inauguró los estudios sobre la colección y del catálogo mencionado, otros investigadores le han dedicado ensayos y trabajos. Es necesario citar en este punto al profesor Alcina, autor del único estudio descriptivo sobre el monolito antropomorfo de Tiwanaku (1966), y a Canterla, autor de dos trabajos (uno de ellos inédito) sobre la colección y la cerámica Mollo.

La exposició que ahora se presenta a la sociedad valenciana, por iniciativa del Museo de Prehistoria, que ha dirigido desde su propia unidad técnica una necesaria tarea de restauración y limpieza de muchas de las piezas que la componen, y que ahora se exponen por primera vez desde hace varias décadas, ha contado además con piezas prestadas por los Museos Paleontológico Municipal de Valencia, y por el Museo de América de Madrid, para los que desde aquí y a sus respectivos equipos directivos y científicos, presento mi agradecimiento por su interés y colaboración.

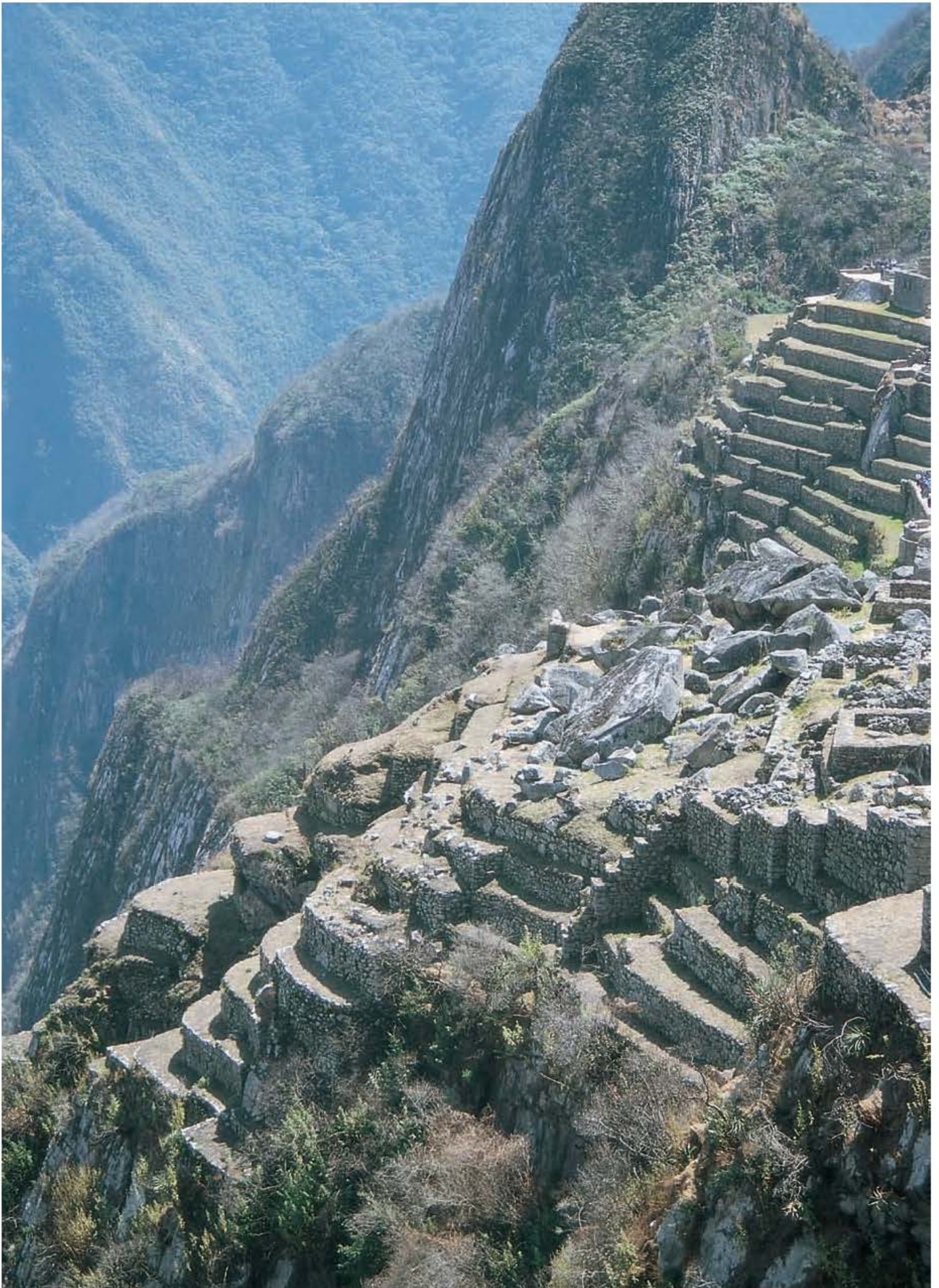
Quiero también mostrar mi personal reconocimiento al trabajo desarrollado por la dirección y por todos los

i tècnics del Museu de Prehistòria que han col·laborat i han fet possible la realització d'esta exposició, salvant dificultats, de vegades només franquejades gràcies a la seua professionalitat de grup.

A tots, gràcies.

científicos y técnicos del Museo de Prehistoria que han colaborado y hecho posible la realización de esta exposición, sorteando dificultades, a veces, solo franqueadas por su demostrada profesionalidad de grupo.

A todos, gracias.

Terrasses de cultiu, o andenerías, de l'antiga ciutat de Machu Pichu, Perú.
Terrazas de cultivo, o andenerías, de la antigua ciudad de Machu Pichu, Perú.

Paisatge de l'altiplà andí d'extrema sequedat i variació tèrmica entre el dia i la nit.
 Paisaje del altiplano andino de extrema sequedad y variación térmica entre el día y la noche.

LES COORDENADES D'ESPAI I TEMPS

L'àrea andina

El que coneixem com a àrea andina (Lumbreras,1981) comprén la vasta extensió de costa i serra que es prolonga al llarg de tot Amèrica del Sud en paral·lel al Pacífic, des del nord a la regió austral del subcontinent, i que està determinada per la serralada andina. És en este marc geogràfic on viuen els pobles que hui estan integrats a l'occident de Veneçuela, Colòmbia, Equador, Perú, Bolívia, Xile i nord-oest d'Argentina, i on des de fa més de vint mil anys l'home s'ha establert i evolucionat, superant els estadis de depredació de recursos naturals, per a establir patrons de vida i assentament basats en l'agricultura i el pasturatge, que li procuraren allò que en termes «clàssics» denominem «economia planificada».

Encara que la divisió política contemporània fragmenta l'àrea en les unitats nacionals sorgides després del procés d'emancipació, des d'una perspectiva històrica és difícil entendre els pobles andins de forma segmentada. Al llarg del temps ha existit un procés d'integració, fruit del contacte, de l'intercanvi d'experiències i de la interacció cultural. Durant milers d'anys la vida humana en l'àrea andina no sols aconseguí adaptar-se eficaçment a un medi natural tan divers i canviant, sinó que construí societats amb personalitats ben definides. El contacte permanent entre grups arribà a crear patrons

LAS COORDENADAS DE ESPACIO Y TIEMPO

El área andina

Lo que conocemos como área andina (Lumbreras,1981), comprende la vasta extensión de costa y sierra que se prolonga a lo largo de toda América del Sur en paralelo al Pacífico, desde el norte a la región austral del subcontinente, y que está determinada por la cordillera andina. Es en este marco geográfico donde viven los pueblos que hoy están integrados en el occidente de Venezuela, Colombia, Ecuador, Perú, Bolivia, Chile y noroeste de Argentina, y donde desde hace mas de veinte mil años el hombre se ha establecido y evolucionado, superando los estadios de depredación de recursos naturales, para establecer patrones de vida y asentamiento basados en la agricultura y el pastoreo, que le procuraron lo que en términos "clásicos" denominamos "economía planificada".

Aunque la división política contemporánea fragmenta el área en las unidades nacionales surgidas tras el proceso de emancipación, desde una perspectiva histórica es difícil entender a los pueblos andinos de forma segmentada. A lo largo del tiempo ha existido un proceso de integración, fruto del contacto, del intercambio de experiencias y de la interacción cultural. Durante miles de años la vida humana en el área andina no sólo consiguió adaptarse eficazmente a un medio natural tan diverso y cambiante, sino que construyó sociedades con personalidades bien definidas. El contacto permanente

culturals i de conducta fàcilment identificables a través de l'anàlisi de manifestacions folklòriques i artístiques, com ara la dansa, la música, l'estil i els dissenys gràfics... la percepció del color, en suma, la forma d'entendre, d'enfrontar i fins i tot d'imaginar el món i la realitat circumdant.

La percepció d'unitat que hi pot captar un viatger estranger és, a vegades, més accentuada que la que tenen entre si els mateixos habitants andins, la qual cosa dóna idea de la forta empremta nacionalista que els últims cent cinquanta anys han produït. Açò és distingible inclús en els nivells propis de la investigació històrica, on en molts casos els treballs d'investigació es delimiten artificialment per les fronteres polítiques.

Però esta unitat, articulada per l'omnipresent serralada andina, l'estreta franja litoral pacífica que transcorre en paral·lel de nord a sud i la immediata planura selvàtica oriental, està composta, paradoxalment, per un mosaic de climes i de paisatges, on pareixen possibles totes les combinacions: praderies, boscos, selves, llacunes interiors, llacs de sal morts, altures amb neus perpètuas, zones desèrtiques com la costa sud del Perú, i territoris on l'índex pluviomètric és el més alt del planeta (Chocó, Colòmbia).

Una varietat i riquesa en recursos naturals que ha de ser avaluada en paral·lel a la seua dificultat d'explotació i transport.

Són estos condicionants i característiques físiques, i enfront d'ells el grau d'aprofitament a través de la intervenció humana, els que donen peu a la subdivisió d'esta macroàrea en sis subàrees andines:

- Extrem Nord o Circum-Carib
- Els Andes Septentrionals
- Els Andes Centrals
- Els Andes Centre Sud o Circum-Titicaca
- Els Andes Meridionals
- El extrem Sud

entre grupos, logró crear patrones culturales y de conducta fácilmente identificables a través del análisis de manifestaciones folklóricas y artísticas, como la danza, la música, el estilo, los diseños gráficos, la percepción del color, etc., en suma, la forma de entender, enfrentar y aun imaginar el mundo y la realidad circundante.

La percepció de unitat que puede captar un viajero extranjero, es a veces más acentuada que la que tienen entre si los mismos habitantes andinos, lo que da idea de la fuerte impronta nacionalista que los últimos ciento cincuenta años han producido. Esto es distinguible incluso en los niveles propios de la investigación histórica, donde en muchos casos los trabajos de investigación se delimitan artificialmente por las fronteras políticas.

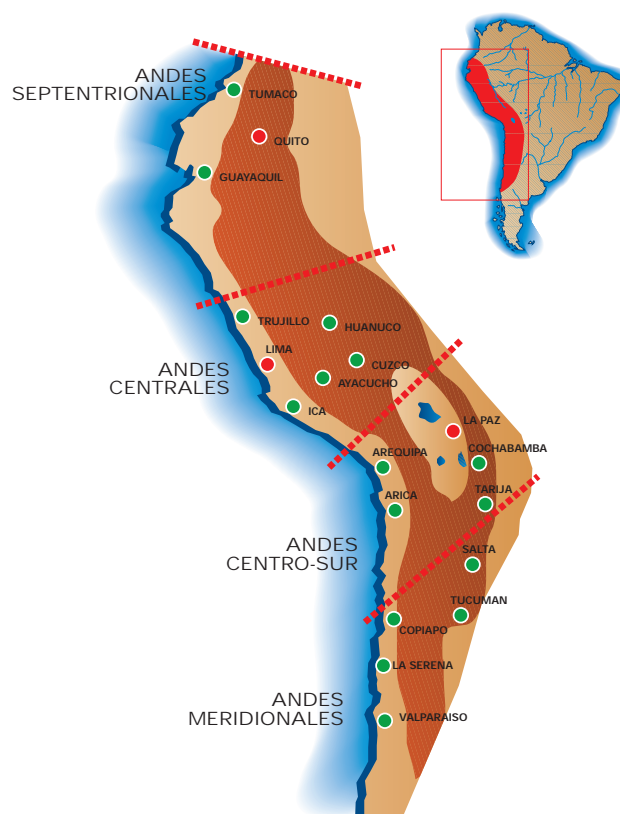
Pero esta unidad, articulada por la omnipresente cordillera andina, la estrecha franja litoral pacífica que transcurre en paralelo de norte a sur, y la inmediata llanura selvática oriental, está compuesta paradójicamente por un mosaico de climas y de paisajes, donde parecen posibles todas las combinaciones: praderas, bosques, selvas, lagunas interiores, lagos de sal muertos, alturas con nevados perpetuos, zonas desérticas como la costa sur del Perú, y territorios donde el índice pluviométrico es el mas alto del planeta (Chocó, Colombia).

Una variedad y riqueza en recursos naturales que debe ser evaluada en paralelo a su dificultad de explotación y transporte.

Son estos condicionantes y características físicas, y frente a ellos el grado de aprovechamiento a través de la intervención humana, la

que da pie a la subdivisión de esta macro área en seis subáreas andinas:

- Extremo Norte o circun Caribe
- Los Andes Septentrionales
- Los Andes Centrales
- Los Andes Centro Sur o circun Titicaca
- Los Andes Meridionales
- El Extremo Sur

La regió i àrea andina amb la delimitació de subàrees culturals que la componen.
La región y área andina con la delimitación de subáreas culturales que la componen.

La periodització. Cronologia en les àrees Centre i Centre Sud Andines

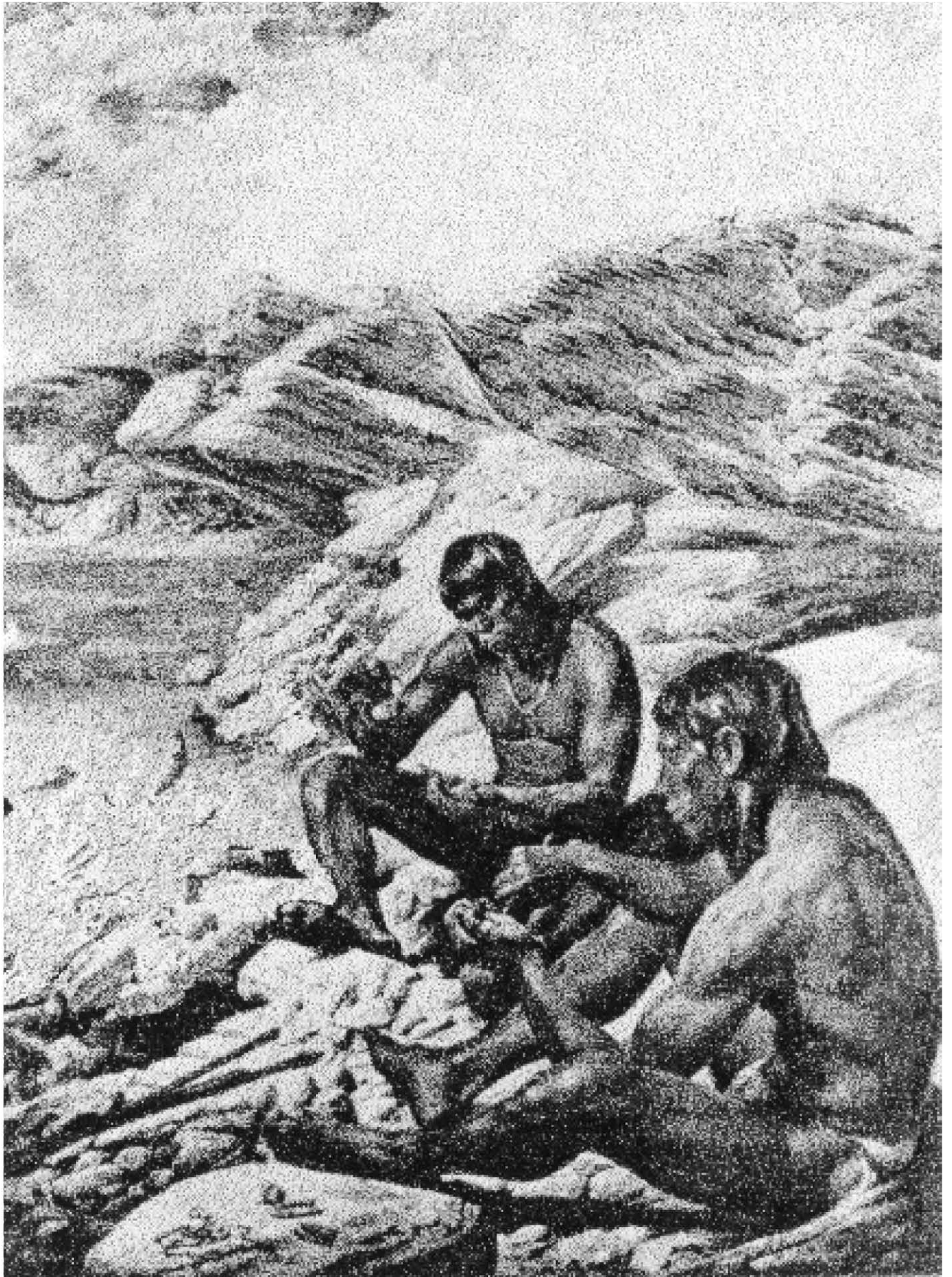
L'exposició que ara es presenta està circumscrita, per la procedència dels materials, a dos segments d'esta macroàrea andina: Andes Centrals i Andes Centre Sud o Circum-Titicaca. Inclús dins d'estes dos subàrees, les cultures presentades i les seues restes materials es reduïxen encara més a la regió serrana a Perú, molt especialment Cuzco, i les terres bolivianes pròximes al Titicaca, Tiwanaku, regió valluna i plans orientals de Santa Cruz de la Sierra. Hem de tindre en compte, per tant, que la seqüència cronològica en la que inserirem les cultures que anem a tractar no arreplega les particularitats regionals d'àrees tan allunyades com la circum-Carib o l'extrem sud. Aplicarem per a la periodització cronològica el sistema d'Horitzons i Períodes proposat per John H. Rowe (1967) i la seua escola, acceptada per la majoria d'especialistes en l'àrea i que es defineix a partir dels moments d'integració pan-andina, representats per Chavín de Huantar, Horitzó Primerenc; Tiwanaku o Tiwanaku-Wari, Horitzó Mitjà, i Inca, Horitzó Tardà. A l'Horitzó Primerenc el precedixen dos períodes que hem optat per anomenar preceràmic o lític, i ceràmic, etapes equiparables conceptualment al que coneixem per al vell món com a paleolític i neolític. Al seu torn, intercalats entre els tres horitzons s'inclouen dos períodes intermedis en què el particularisme regional prevaldrà davant de les caigudes successives de Chavín i de Tiwanaku Wari. Per tant, esta seria la columna cronològica aplicable a les subàrees Central i Central Sud Andina:

PERÍODE PRECERÀMIC O LÍTIC:		
	Grups de caçadors recolectors	
CERÀMIC:		
	Agricultura i neolitització	
HORITZÓ PRIMERENC:		
	Chavín de Huantar	
PERÍODE INTERMEDI PRIMERENC:		
	Cultures regionals	
HORITZÓ MITJÀ:		
	Wari-Tiwanaku	
PERÍODE INTERMEDI TARDÀ:		
	Regnes Collas	
HORITZÓ TARDÀ:		
	Imperi Inca	

La periodización. Cronología en las áreas centro y centro sur andinas

La exposición que ahora se presenta está circumscrita por la procedencia de los materiales, a dos segmentos de esta macro area andina: Andes Centrales y Andes Centro Sur o Circun Titicaca. Incluso dentro de estas dos subáreas las culturas presentadas y sus restos materiales se reducen todavía más a la región serrana en Perú, muy especialmente Cuzco, y las tierras bolivianas próximas al Titicaca, Tiwanaku, región valluna y llanos orientales de Santa Cruz de la Sierra. Debemos por lo tanto tener en cuenta que la secuencia cronológica en la que insertaremos las culturas que vamos a tratar no recoge las particularidades regionales de áreas tan alejadas como la circun caribe o la extremo sur. Aplicaremos para la periodización cronológica el sistema de Horizontes y Periodos propuesto por John H. Rowe (1967) y su escuela, aceptada por la mayoría de especialistas en el área y que se define a partir de los momentos de integración pan-Andina, representados por Chavín de Huantar, Horizonte Temprano, Tiwanaku o Tiwanaku-Wari, Horizonte Medio, e Inca, Horizonte Tardío. Al Horizonte Temprano le preceden dos periodos que hemos dado en llamar precerámico o lítico, y cerámico, etapas equiparables conceptualmente a lo que conocemos para el viejo mundo como paleolítico y neolítico. A su vez, intercalados entre los tres horizontes se incluyen dos periodos intermedios en los que el particularismo regional prevalecerá ante las caídas sucesivas de Chavín y de Tiwanaku Wari. Por lo tanto esta sería la columna cronológica aplicable a las subáreas Central y Central Sur Andina:

PERIODO PRECERÁMICO O LÍTICO:		
	Grupos de cazadores recolectores.	
CERÁMICO:		
	Agricultura y neolitización.	
HORIZONTE TEMPRANO:		
	Chavin de Huantar.	
PERIODO INTERMEDIO TEMPRANO:		
	Culturas regionales.	
HORIZONTE MEDIO:		
	Wari-Tiwanaku.	
PERIODO INTERMEDIO TARDÍO:		
	Reinos Collas.	
HORIZONTE TARDÍO:		
	Imperio Inca.	

Representació d'una escena de vida quotidiana d'homes paleolítics americans.
Representación de una escena de vida cotidiana de hombres paleolíticos americanos.

Pintura rupestre que representa una escena de caça. Cova de Lauri-cocha (Huancayo, Perú). Des del 8000 a. C.
Pintura rupestre que representa una escena de caza. Cueva de Lauricocha, (Huancayo, Perú). Desde el 8.000 a. C.

ELS ANDES CENTRALS I LA REGIÓ DE CIRCUN TITICACA: DELS PRIMERS POBLADORS A L'IMPERI INCA

Primers grups de caçadors recol·lectors. Viscachani i Ayampitín

Les primeres onades migratòries de grups de caçadors paleolítics que entraren al continent americà es poden datar cap al 40.000 abans de la nostra era. A través d'incursions successives i en diferents edats, les terres del nord foren poblades per hordes de caçadors procedents de l'Àsia central i oriental, que utilitzaren l'estret de Bering i l'arxipèlag de les Aleutianes com a pont natural franquejable. Durant milers d'anys, estos grups anaren avançant lentament cap al sud, ocupant la serralada de les Muntanyes Rocoses, les grans praderies, les costes atlàntiques i Amèrica Central. L'avanç continuà per l'istme de Panamà i els arxipèlags caribenys fins a l'extrem austral. Al final del Pleistocé, entre 18.000 i 15.000 anys, podem assegurar que estava ja ocupada l'àrea andina i la major part d'Amèrica del Sud. Així ho confirmen les troballes de la fase Paccaiccasa en la cova Piki-machay, a Ayacucho. Llavors eren ja grups perfectament aclimatats i adaptats a les condicions del medi, per la qual cosa hem de considerar el seu desenvolupament autòcton i diferenciat del que poguera produir-se en altres àrees d'Àsia. A la llum dels enregistraments arqueològics trobats, podem inferir que no posseïen un alt nivell tecnològic. Un utillatge simple que els permeté una enorme versatilitat en el seu ús. El clima era més humit i fred, i, en conseqüència, directament determinades per les variants tèrmiques i pluviomètriques, la flora i la fauna eren diferents a les que coneixem en l'actualitat. Animals

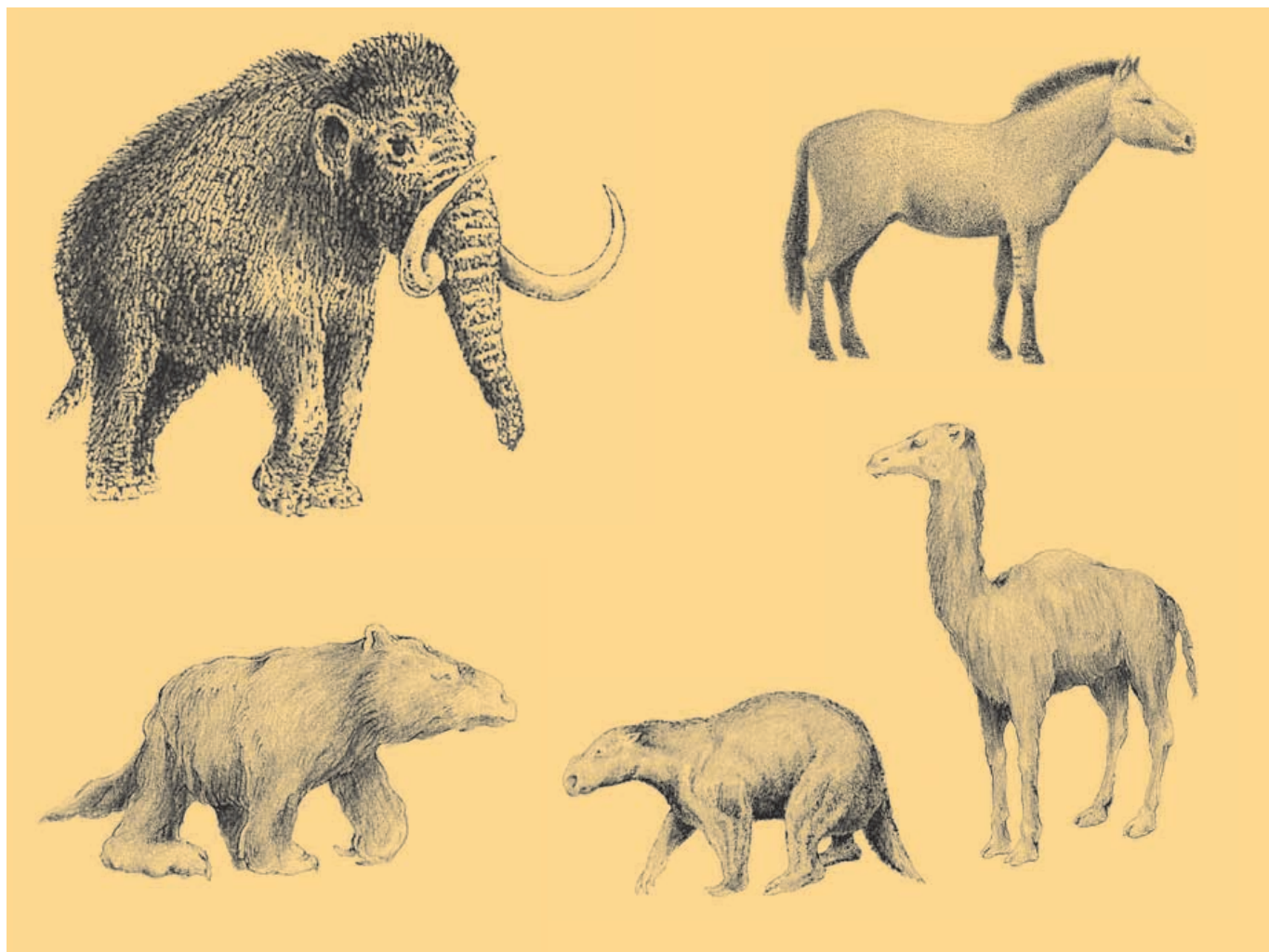
LOS ANDES CENTRALES Y LA REGIÓN DE CIRCUN TITICACA: DE LOS PRIMEROS POBLADORES AL IMPERIO INCA

Primeros grupos de cazadores recolectores. Viscachani y Ayampitín

Las primeras oleadas migratorias de grupos de cazadores paleolíticos que entraron en el continente americano, pueden datarse hacia el 40.000 antes de nuestra era. A través de incursiones sucesivas y en diferentes edades, las tierras del norte fueron pobladas por ordas de cazadores procedentes del Asia Central y Oriental, que utilizaron el estrecho de Bering y el archipiélago de las Aleutianas como puente natural franqueable. Durante miles de años estos grupos fueron avanzando lentamente hacia el sur, ocupando la cordillera de las Montañas Rocosas, las grandes praderas, las costas atlánticas, y América central. El avance continuó por el istmo de Panamá y los archipiélagos caribeños hasta el extremo austral. A final del Pleistoceno, entre 18.000 y 15.000 años, podemos asegurar que estaba ya ocupada el área Andina y la mayor parte de América del Sur. Así lo confirman los hallazgos de la fase Paccaiccasa en la cueva Piki-machay en Ayacucho. Para entonces eran ya grupos perfectamente aclimatados y adaptados a las condiciones del medio, por lo que debemos considerar su desarrollo, autóctono y diferenciado del que pudiera producirse en otras áreas de Asia. A la luz de los registros arqueológicos encontrados, podemos inferir que no poseían un alto nivel tecnológico. Un utillaje simple que les permitió una enorme versatilidad en su uso. El clima era más húmedo y frío, y en consecuencia, directamente determinadas por las variantes térmicas y pluviométricas, la flora y la fauna eran diferentes a las que conocemos en la actualidad.

com el mastodont, el tigre de dents de sabre, el megateri, fins i tot algunes espècies d'èquids i camèlids, formaven part del paisatge quotidià en què els tocà viure a estos primerencs habitants de l'altiplà i de les serres andines. Les restes òssies d'estes espècies, desaparegudes fa més de 10.000 anys, apareixen hui en jaciments associats a implementes lítics o a ossos humans.

Animales como el mastodonte, el tigre de dientes de sable, el megaterio, incluso algunas especies de équidos y camélidos, formaban parte del paisaje cotidiano en el que les tocó vivir a estos tempranos habitantes del altiplano y sierras andinas. Los restos óseos de estas especies, desaparecidas hace mas de 10.000, aparecen hoy en yacimientos asociados a útiles líticos o a huesos humanos.

Fauna plistocènica americana: mastodont, èquid, megateri, milodó, camèlid.
 Fauna Pleistocènica americana: mastodonte, équido, megatherio, mylodón, camélido.

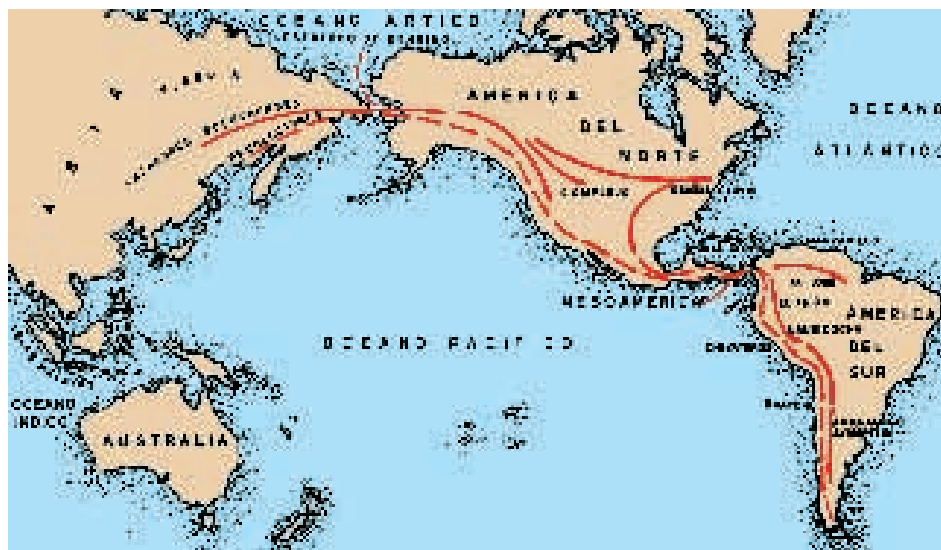
El nou canvi climàtic que donà pas a l'etapa actual, l'holocé, es produí a l'entorn del 9.000, 8.000 a. C., i en ella viuen grups humans amb unes condicions de vida molt superiors respecte als del període precedent. Són caçadors recol·lectors dels que no estem en condicions de saber encara, per la dispersió i insuficiència de les troballes, si pertanyen culturalment a una evolució endogàmica dels anteriors, si corresponen a onades migratòries posteriors, o ambdues coses alhora. Els termes encunyats per a Mesoamèrica de grups Arqueolítics per als primers i Cenolítics per als segons poden també aplicar-se a l'àrea andina. Quina era la seua indústria? Els cenolítics eren portadors de puntes de projectil ben acabades i amb peduncle basal en

El nuevo cambio climático que dio paso a la etapa actual, el Holoceno, se produjo en torno al 9.000, 8.000 a. c. y en ella viven grupos humanos con unas condiciones de vida muy superiores con respecto a los del periodo precedente. Son cazadores recolectores de los que no estamos en condiciones de saber todavía por lo disperso e insuficientes de los hallazgos, si pertenecen culturalmente a una evolución endogámica de los anteriores, si se corresponden a oleadas migratorias posteriores, o ambas cosas a la vez. Los términos acuñados para Mesoamérica de grupos Arqueolíticos para los primeros y Cenolíticos para los segundos pueden también aplicarse al área andina. ¿Cuál era su industria? Los cenolíticos eran portadores de puntas de proyectil bien terminadas y con pedúnculo basal en forma de cola de pescado.

forma de cua de peix. Estos projectils apareixen en estrats de la Cueva de los Toldos, en el sud argentí, i pareix, a la llum de les troballes fetes a Equador, Perú i Uruguai, de cronologia més recent, que la seua difusió es produí de sud a nord. En paral·lel apareixen també altres puntes lanceolades i fines, potser de procedència septentrional. D'este període de gran dinamisme i densitat poblacional, se succeïxen multitud de jaciments a la serra nord del Perú: Chivateros, Lauricocha, i Guitarreros. Amb posterioritat al 7000 a.C. s'estengué per la zona de l'altiplà una tradició de caçadors de guanacos i vicunyes que desenvoluparen l'anomenada indústria Ayampitinense (del jaciment epònim d'Ayampitín, a l'Argentina), constituïda bàsicament per puntes de projectil foliàcies. Dels tres corrents de caçadors recol·lectors que en este període s'han pogut identificar: un lligat a caçadors de cérvols, rosegadors i recol·lectors de fruites, habitants de boscos interandins, un altre de pobladors i explotadors de les zones àrides de la costa, i un tercer associat a la caça de camèlids a les zones altes i extremes de puna i páramos andins, és est últim, la tradició representada pels caçadors de camèlids, el que més ens interessa, per inscriure's directament en el passat de les subàrees ací representades.

Estos proyectiles aparecen en estratos de la cueva de los Toldos en el sur argentino y parece, a la luz de los hallazgos hechos en Ecuador, Perú y Uruguay de cronología mas reciente, que su difusión se produjo de sur a norte.

En paralelo aparecen también otras puntas lanceoladas y finas, quizás de procedencia septentrional. De este periodo de gran dinamismo y densidad poblacional, se suceden multitud de yacimientos en la sierra norte del Perú: Chivateros, Lauricocha, y Guitarreros. Con posterioridad al 7.000 a.c. se extendió por la zona del altiplano una tradición de cazadores de guanacos y vicuñas que desarrollaron la llamada industria Ayampitinense (del yacimiento epónimo de Ayampitín en Argentina), constituida básicamente por puntas de proyectil foliáceas. De las tres corrientes de cazadores recolectores que en este periodo se han podido identificar: una ligada a cazadores de venados, roedores y recolectores de frutas, habitantes de bosques interandinos; otra de pobladores y explotadores de las zonas áridas de la costa; y una tercera asociada a la caza de camélidos en las zonas altas y extremas de puna y páramos andinos. Es esta última, la tradición representada por los cazadores de camélidos, la que más nos interesa por inscribirse directamente en el pasado de las subáreas aquí representadas.

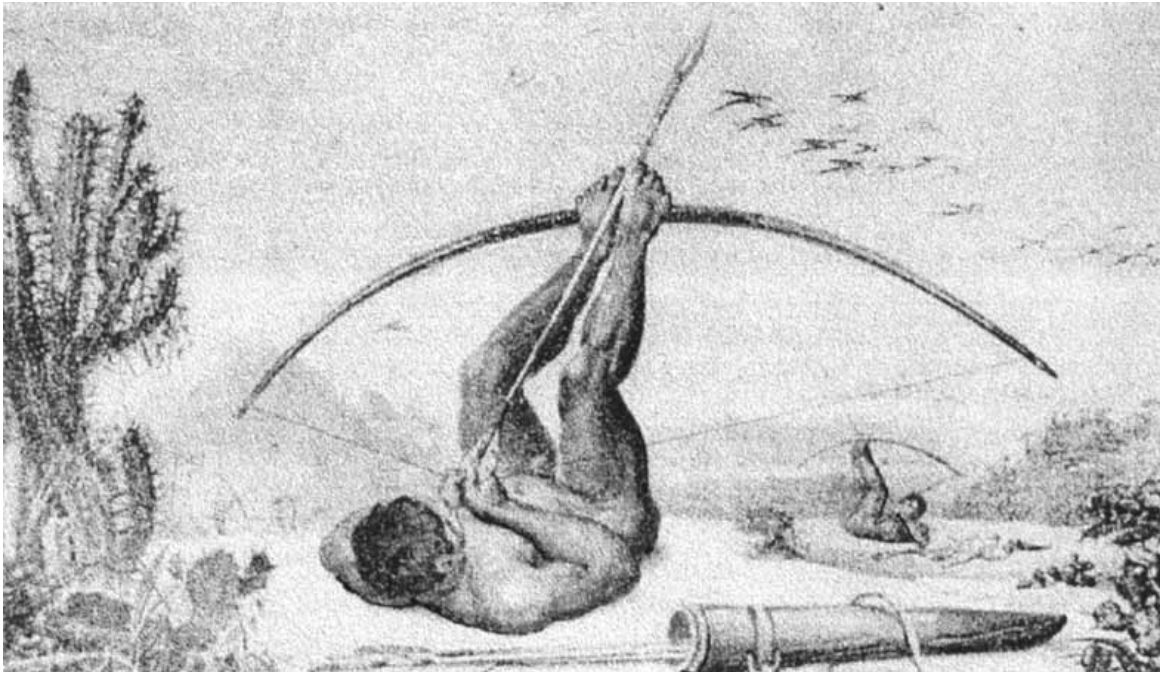
L'estret de Bering i l'arxipèlag de les Aleutianes constituïren el pas natural de les primeres migracions (40.000 anys) de grups de caçadors recol·lectors asiàtics cap a Amèrica. El estrecho de Bering y el archipiélago de la Aleutianas constituyeron el paso natural de las primeras migraciones (40.000 años) de grupos cazadores recolectores asiáticos con destino a América.

La regió altiplànica, sense estacionalitat perceptible, amb un gran contrast tèrmic entre la nit i el dia, permeté el desenvolupament d'una flora i una fauna estabilitzades al llarg d'àmplies regions, i possibilità, si no la sedentarització permanent o semipermanent de grups humans, sí l'establiment d'un «circuit», un perímetre de coves i llocs de campament reduït, pel qual circular al llarg de l'any.

Cap al 5000 a.C. és possible parlar de domesticació d'animals, especialment camèlids com la llama i l'alpaca, descendents directes del guanaco i la vicunya. Este

La región altiplánica, sin estacionalidad perceptible, con un gran contraste térmico entre la noche y el día, permitió el desarrollo de una flora y fauna estabilizada a lo largo de amplias regiones, y posibilidad, sino la sedentarización permanente o semi permanente de grupos humanos, si el establecimiento de un "circuit", un perímetro de cuevas y lugares de campamento reducido, por el que circular a lo largo del año.

Hacia el 5.000 a. c. es posible hablar de domesticación de animales, especialmente camélidos como la llama y la alpaca descendientes directos del guanaco y la vicuña.

Caçador d'aus. Gravet del segle XIX (El Amazonas, inferno verde, 1988).
 Cazador de aves. Grabado del siglo XIX (El Amazonas, inferno verde, 1988).

procés venia a unir-se al de la domesticació de plantes (lleguminoses) constatat en la cova del Guitarrero, per part de grups de caçadors de boscos serrans. Tot això és indicatiu del nivell assolit pels cenolítics andins, que havien aconseguit canvis positius en la seua relació i explotació del medi. La qual cosa es traduí en un increment de població i una major diversificació i especialització dels seus utillatges i ferramentes de treball. Això, amb tot, no significà canvis dràstics i visibles en la seua organització, el seu patró d'assentament o la seua forma d'economia, que continuà basant-se en la depredació de plantes i animals.

Este proceso venía a unirse al de la domesticación de plantas (leguminosas) constatado en la cueva del Guitarrero, por parte de grupos de cazadores de bosques serranos. Todo ello es indicativo del nivel alcanzado por los cenolíticos andinos, que habían conseguido cambios positivos en su relación y explotación del medio. Lo que se tradujo en un incremento de población y una mayor diversificación y especialización de sus utillajes y herramientas de trabajo. Esto, sin embargo, no significó cambios drásticos y visibles en su organización, patrón de asentamiento, o forma de economía, que continuó basándose en la depredación de plantas y animales.

Puntas de fletxa. Ayampitín II. Viscachani, Bolívia.
 Puntas de flecha. Ayampitín II. Viscachani, Bolívia

Ganivet de sílex. Cultura d'El Palmar. Bolívia.
 Cuchillo de sílex. Cultura de El Palmar. Bolívia

Vicuñes de la serra andina peruana.
Vicuañas de la sierra andina peruana.

El progressiu coneixement dels recursos naturals donarà pas a una etapa, emmarcada cronològicament entre el 5000 i el 3000 a.C., denominada per alguns autors com arcaica i per altres com preneolítica, en la qual els cultígens (cultius de plantes primàriament seleccionades) aniran incorporant-se cada vegada en major proporció al consum d'estos grups de caçadors. Entre els primers «cultius» d'origen andí caldria mencionar la creïlla (*Solanum tuberosum*), la quínia (*Chenopodium quinoa*) o l'olluco (*Ullucus tuberosum*), plantes que es crien de forma espontània en àrees habitualment fredes. De terres mesotèrmiques s'incorporen el fesol (*Phaseolus vulgaris*) o la carabassa (*Lagenaria siceraria*), i de la selva tropical humida el cacauet (*Arachis hypogaea*), la mandioca o iuca (*Manihot utilissima*), i la dacsà (*Zea mais*), esta última procedent amb tota seguretat d'Amèrica central. La dieta es combinava amb la cria i consum d'animals (llama, alpaca, cuy o ànecs, economia mixta de patró agropecuari), i es completava amb l'explotació de recursos marins tant de pesca com de recollecció de mol·luscos, que des de la costa d'Equador fins a Xile fou una constant, almenys des del 4000 a.C.

L'aparició dels primers jaciments amb ceràmica a l'entorn del 3000 a.C., sempre en àrees excèntriques a la

El progresivo conocimiento de los recursos naturales dará paso a una etapa, emmarcada cronológicamente entre el 5.000 y el 3.000 a.c. llamada por algunos autores como arcaico y por otros como pre-neolítico, donde los cultígenos (cultivos de plantas primariamente seleccionadas) irán incorporándose cada vez en mayor proporción al consumo de estos grupos de cazadores. Entre los primeros "cultivos" de origen andino habría que mencionar la patata (*Solanum tuberosum*), la quínia (*Chenopodium quinoa*) o el olluco (*Ullucus tuberosum*), plantas que se crían de forma espontanea en áreas habitualmente frías. De tierras mesotérmicas se incorporan el frijol (*Phaseolus vulgaris*) o la calabaza (*Lagenaria siceraria*), y de la selva tropical húmeda el maní (*Arachis hypogaea*), la mandioca o yuca (*Manihot utilissima*), y el maíz (*Zea mais*) este último procedente con toda seguridad de América central. La dieta se combinaba con la cría y consumo de animales (llama, alpaca, cuy o patos, economía mixta de patrón agropecuario), y se completaba con la explotación de recursos marinos tanto de pesca como recolección de moluscos, que desde la costa de Ecuador hasta Chile fue una constante, al menos desde el 4.000 a.c.

La aparición de los primeros yacimientos con cerámica en torno al 3.000 a.c., siempre en áreas excéntricas a la

La dacsà, planta d'origen centreamericà, ha constituït una de les fonts més importants de la dieta indígena americana.

El maíz, planta de origen centroamericano, ha constituido una de las fuentes más importantes de la dieta indígena americana.

- 1 Río Pedregal (El Jobo).
- 2 Lauricocha.
- 3 Ranracancha.
- 4 Huanaqueros.
- 5 Toquepala.
- 6 Viscachani.
- 7 Zona de la Sierra de Aguilar.
- 8 Ampajango (Ayampitin).
- 9 Pampa de Olaén (Ayampitin).
- 10 y 11 Cuevas de Fell y Palli-Aike.

Principals jaciments corresponents a caçadors recolectors amb antiguitat superior al V mil·lenni (Schobinger 1969).

Principales yacimientos correspondientes a cazadores recolectores con antigüedad superior al V milenio (Schobinger 1969).

Tubercles andins, papas (creïlles), ocas i ullucus.
 Tubérculos andinos, papas, ocas y ullucus.

regió central, i vinculades a pobles agricultors de selva tropical de Colòmbia i Equador (Valdivia i Guayas), confirmarà la delimitació d'un nou període. Les seues denominacions, Ceràmic, Formatiu o Neolític ple, són sinònims d'un mateix concepte, definitori de la nova situació i que s'emmarca dins dels postulats amb què Gordon Childe definí la revolució Neolítica: sedentarització, patrons urbans i d'organització social complexos, divisió del treball i aparició de classes socials, economia de producció planificada, amb base en l'agricultura i en la ramaderia, i noves tècniques manufactureres com tèxtils i ceràmica. Hem de matisar que els pobles neolitzats, en les seues relacions socials i de producció, no sempre conegueren la ceràmica de forma sincrònica, per la qual cosa és possible parlar d'un «neolític preceràmic». Els valdivians de la costa nord, per exemple, van utilitzar la ceràmica en dates tan primerenques com les mencionades, mentre que en els Andes centrals no es difongué esta tècnica sinó fins a la sexta o sèptima fase de desenvolupament Valdivia, a l'entorn del 1800, 1500 a.C.

región central, y vinculadas a pueblos agricultores de selva tropical de Colombia y Ecuador (Valdivia y Guayas), confirmará la delimitación de un nuevo periodo. Su denominación, Cerámico, Formativo o Neolítico pleno son sinónimos de un mismo concepto, definitorio de la nueva situación y que se enmarca dentro de los postulados con los que Gordon Childe definió la revolución Neolítica: sedentarización, complejos patrones urbanos y de organización social, división del trabajo y aparición de clases sociales, economía de producción planificada, con base en la agricultura y en la ganadería, y nuevas técnicas manufactureras como textiles y cerámica. Debemos matizar que no siempre los pueblos neolitizados en sus relaciones sociales y de producción, conocieron la cerámica de forma sincrónica, por lo que es posible hablar de un "neolítico precerámico". Los valdivianos de la costa norte por ejemplo utilizaron la cerámica en fechas tan tempranas como las mencionadas, mientras que en los Andes centrales no se difundió esta técnica sino hasta la sexta o séptima fase de desarrollo Valdivia, en torno al 1.800, 1.500 a.c.

Monolit de granit tallat que representa un ésser amb faccions de felí, conegut com el Lanzón. Chavín de Huantar, Perú.
Monolito de granito tallado representando a un ser con rasgos de felino, conocido como el Lanzón. Chavín de Huantar, Perú.

Llac de Huascarán, Perú.
Lago de Huascarán, Perú.

HORIZÓ PRIMERENC

Chavín de Huantar. Inici de la Metal·lúrgia a la regió Circum-Titicaca. Tiwanaku períodes I i II

És durant el segon mil·lenni quan cristal·litzen al llarg de la costa i de la zona andina del Perú importants centres urbans, planificats en el seu desenvolupament i capaços d'empendre, per la seua densitat de població, importants obres d'infraestructures agràries o cerimonials (Sechin Alto). A la fi del segon mil·lenni destacarà entre ells, a la regió d'Ayacucho, el gran nucli de Chavín de Huantar, contrapunt, en la seua concepció ciutadana i de centre cerimonial, al món rural i pobletà neolític. Serà lloc de culte i d'oracle de primer rang (encara que no l'únic: illa del Sol a Titicaca, Pachacamac...), a mitjan camí entre la costa urbanitzada i poblada i la selva amazònica, on convergixen totes les influències i els focus culturals neolítics per a, des d'allí, irradiar a tota la regió on la fórmula de revolució urbana tingué arrelament. Chavín significarà, efectivament, el primer gran Horitzó panandí, «Horitzó Primerenc» en què la superioritat i influència d'esta ciutat s'imposarà en una àmplia zona. El nivell i la quantia d'ofrenes, o millor, els tributs rebuts des d'altres ciutats, donen idea de la riquesa acumulada en el seu període d'esplendor. Tresors que deixaran la seua empremta en l'arquitectura, en l'escultura o en la ceràmica, i són testimoni de l'alt nivell de vida i de prestigi aconseguit en eixe punt de la serra nord central. La seua caiguda a l'entorn del 500 - 400 a.C., iniciarà

HORIZONTE TEMPRANO

Chavín de Huantar. Inicio de la Metalurgia en la regió Circun Titicaca. Tiwanaku periodos I y II

Es durante el segundo milenio cuando cristalizan a lo largo de la costa y de la zona andina del Perú importantes centros urbanos, planificados en su desarrollo y capaces de acometer por su densidad de población importantes obras de infraestructuras agrarias o ceremoniales (Sechin Alto). A Finales del segundo milenio destacará entre ellos, en la región de Ayacucho el gran núcleo de Chavín de Huantar, contrapunto en su concepción ciutadana y de centro ceremonial al mundo rural y aldeano neolítico. Será lugar de culto y de oráculo de primer rango (aunque no el único: isla del Sol en Titicaca, Pachacamac...), a medio camino entre la costa urbanizada y poblada y la selva amazónica, donde convergen todas las influencias y los focos culturales neolíticos, para desde allí irradiar a toda la región donde la fórmula de revolución urbana tuvo arraigo. Chavín va a significar efectivamente el primer gran Horizonte panandino, "Horizonte Temprano" en el que la superioridad e influencia de esta ciudad se impondrá en una amplia zona. El nivel y cuantía de ofrendas, o mejor, los tributos recibidos desde otras ciudades, dan idea de la riqueza acumulada en su periodo de esplendor. Tesoros que dejarán su impronta en la arquitectura, en la escultura, o en la cerámica, y son testimonio del alto nivel vida y de prestigio alcanzado en ese punto de la sierra norte central. Su caída en torno al 500

una etapa marcada per l'apogeu de regions i ciutats, tant costeres com serranes, incloses en la seua antiga àrea hegemònica. Va ser durant este horitzó primerenc quan el nord i el sud de les àrees centrals intensificaren els seus contactes i coneixements, consolidaren les tècniques i les ferramentes productives i intercanviaren cultius i animals en una perfecta complementarietat i simbiosi: el nord serrà i coster, productor de dacsa i lleguminosa; el sud altiplànic, portador de la ramaderia de camèlids i del cultiu de la creïlla com a bases de la seua dieta alimentària. En paraules de Lumbreras (1992) «les coses de la serra van cap a la costa i viceversa; les coses de la selva envaïxen la costa i la serra. És una experiència encreuada que va fer possible l'anomenat "món clàssic" andí, definitivament lligat des d'aleshores a un règim urbà i rural les característiques d'interdependència estructural del qual seran el signe característic de la civilització andina».

Però l'intercanvi comercial no sols abastava productes agrícoles o la llana de llama i alpaca, com pareix desprendre's per la utilització combinada de llana i cotó en els teixits de la costa sud del Perú, almenys des del 300 - 200 a.C., potser en un eix comercial Titicaca-costa: Pucará-Paracas. La regió lacustre proporcionà també pedres semiprecioses, especialment les que són derivades o contenen compostos cuprífers, com ara turqueses i lapislàzuli. No seria aventurat proposar que la recerca d'estes pedres conduí al descobriment del mineral de coure. En qualsevol cas, els jaciments i la seua distribució evidencien l'aparició de la metal·lúrgia del coure i de l'or expandint-se de sud a nord per l'altiplà i la serra.

Des de molt prompte es produïa coure a Wankarani (nord i nord-oest del llac Poopó), a Chiripa (ribera meridional del Titicaca), i a Tiwanaku, la qual cosa explica l'aparició igualment primerenca del coure en l'àrea d'influència del Titicaca: a Arica (Faldas del Morro), o al nord-oest argentí. La metal·lúrgia, que suposa un complex procés de maduració tècnica, amb temperatures de fosa superiors a 1.000 graus, es pogué iniciar a Wankarani, Chiripa i Tiwanaku entre el 1200 i el 1000 a.C., i no serà conegut en les àrees andines central i septentrional sinó fins a uns quants centenars d'anys després, i fins i tot amb major retard en altres zones més distants.

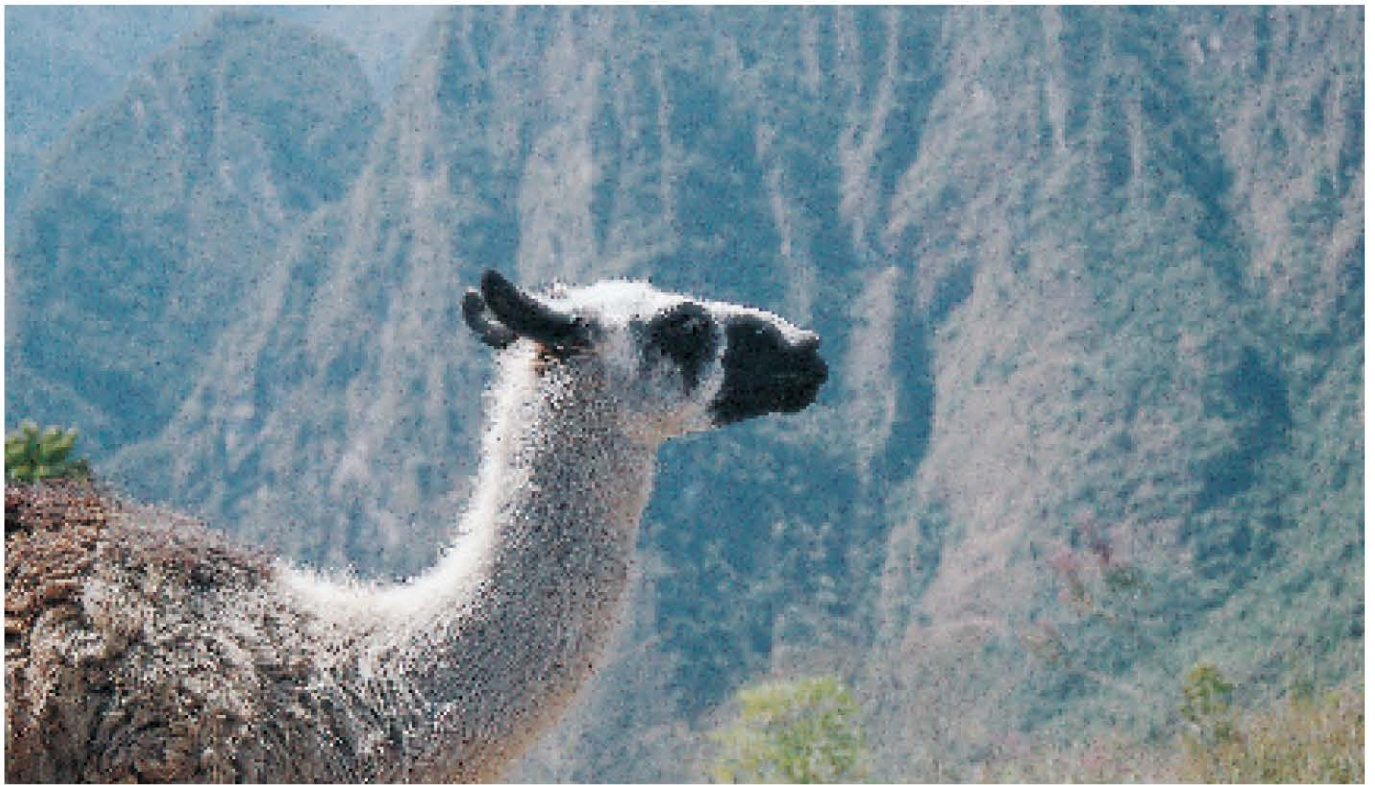
És en este moment quan Tiwanaku, nucli de menor rang i menor extensió territorial que les seues contemporànies Wankarani i Chiripa, està configurat, segons opinió de Ponce Sanginés (1974), com una aldea d'economia autosuficient. Els seus habitants ocupen tota o part de la vall altiplànica, rodejada per les serres meridional i septentrional pròximes al Titicaca, i constitueixen una societat, en aparença, tranquil·la i sense conflicte amb altres grups. L'activitat fonamental n'era l'agricultura, associada al seu grau de neolitització, i la principal ferramenta de treball una aixada de pedra de talla tosca. El cultiu bàsic, la creïlla o papa amb multitud de variants autòctones, es convertí en

- 400 a. c., iniciarà una etapa marcada por el apogeo de regiones y ciudades, tanto costeras como serranas, incluidas en su antigua área hegemónica. Fue durante este horizonte temprano, cuando el norte y el sur de las áreas centrales intensificaron sus contactos y conocimientos, consolidaron las técnicas y las herramientas productivas e intercambiaron cultivos y animales en una perfecta complementariedad y simbiosis: el norte serrano y costero, productor de maíz y leguminosas; el sur altiplánico, portador de la ganadería de camélidos y del cultivo de la papa como bases de su dieta alimenticia. En palabras de Lumbreras (1992) " las cosas de la sierra van hacia la costa y viceversa; las cosas de la selva invaden la costa y la sierra. Es una experiencia cruzada que hizo posible el llamado "mundo clásico" andino, definitivamente ligado desde entonces a un régimen urbano y rural cuyas características de interdependencia estructural serán el signo característico de la civilización andina".

Pero el intercambio comercial no sólo alcanzaba a productos agrícolas o a la lana de llama y alpaca, como así parece desprenderse por la utilización combinada de lana y algodón en los tejidos de la costa sur del Perú, al menos desde el 300 - 200 a.c., quizás en un eje comercial Titicaca-Costa: Pucará-Paracas. La región lacustre proporcionó también piedras semipreciosas, especialmente las que son derivadas o contienen compuestos cupríferos como turquesas y lapislázuli. No sería aventurado proponer que la búsqueda de estas piedras condujo al descubrimiento del mineral del cobre. En cualquier caso los yacimientos y su distribución evidencian la aparición de la metalurgia de cobre y del oro expandiéndose de sur a norte por el altiplano y la sierra.

Desde muy temprano se producía cobre en Wankarani (norte y noroeste del lago Poopó), en Chiripa (ribera meridional del Titicaca), y en Tiwanaku, lo que explica la aparición igualmente temprana del cobre en el área de influencia del Titicaca: en Arica (Faldas del Morro), o en el noroeste argentino. La metalurgia, que supone un complejo proceso de maduración técnica con temperaturas de fundición superiores a 1000 grados, se pudo iniciar en Wankarani, Chiripa y Tiwanaku entre el 1200 y 1000 a.c., y no será conocido en las áreas andinas Central y Septentrional sino hasta varios cientos de años después, e incluso con mayor retraso en otras zonas más distantes.

Es en este momento cuando Tiwanaku, núcleo de menor rango y menor extensión territorial que sus contemporáneas Wankarani y Chiripa, está configurado, según opinión de Ponce Sanginés (1974), como una aldea de economía autosuficiente. Sus habitantes ocupan todo o parte del valle altiplánico, rodeado por las sierras meridional y septentrional pròximas al Titicaca, y constituyen una sociedad, en apariencia, tranquila y sin conflicto con otros grupos. La actividad fundamental era la agricultura, asociada a su grado de neolitización, y la principal herramienta de trabajo una azada de piedra de talla tosca. El cultivo

Alpaca andina.
Alpaca andina.

Teixidora indígena boliviana de la región d'Apurímac.
Tejedora indígena boliviana de la región de Apurímac.

un producte de primera necessitat. A través d'una manipulació adequada, especialment un eficaç procés de deshidratació, s'aconseguien els anomenats chuño i tunda, que podien emmagatzemar-se en quantitat suficient per a ser consumits al llarg de l'any, sense perill de putrefacció i resolent així el problema de l'abastiment en una àrea tan extrema com l'altiplà.

El patró habitacional es basava aleshores en cases de tipus rectangular amb habitacions circulars adossades, en les quals no es perceben diferències socials notables. Les parets, d'atovó, s'assenten en una base o sòcol de pedres, amb sostre de dos vessants. En el seu interior, separades entre si per estrets carrers empedrats, es cuinava amb fem sec d'animals domèstics, i en alguna d'elles aparegueren pintures murals. Es coneix la ceràmica i es talla la pedra (obsidiana, sodalita, hialobasalt).

Els enterraments es practiquen en tombes circulars amb aixovar sumptuari: adorns d'or i plata, grans cilíndrics de sodalita...

básico, la patata o papa con multitud de variantes autóctonas, se convirtió en un producto de primera necesidad. A través de una manipulación adecuada, especialmente un eficaz proceso de deshidratación, se conseguía los llamados chuño y tunda, que podían almacenarse en cantidad suficiente para ser consumidos a lo largo del año, sin peligro de putrefacción y resolviendo así el problema del abastecimiento en un área tan extrema como el altiplano.

El patrón habitacional está basado para entonces en casas de tipo rectangular con aposentos circulares adosados, en las que no se aprecian diferencias sociales notables. Las paredes, de adobe, se asientan en una base o zócalo de piedras, con techo a dos aguas. En el interior de éstas, separadas entre sí por estrechas calles empedradas, se cocinaba con estiércol seco de animales domésticos, y en alguna de ellas aparecieron pinturas murales. Se conoce la cerámica y se talla la piedra (obsidiana, sodalita, hialobasalto).

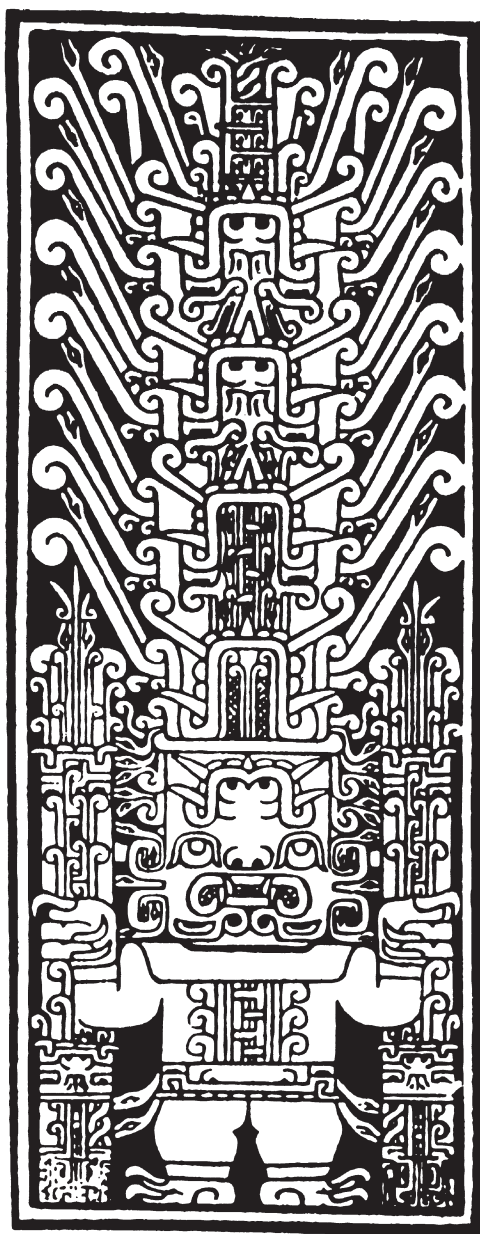
Los enterramientos se practican en tumbas circulares con ajuar suntuario: adornos de oro y plata, cuentas cilíndricas de sodalita...

Pucará, piràmide de Puca-Orqo.
Pucará, piràmide de Puca-Orqo.

Seguint la classificació de Ponce, que dividix la cultura Tiwanaku en cinc períodes o èpoques (Tiwanaku I, II, III, IV i V), a esta fase de desenvolupament pobletà, cronològicament i culturalment inscrita en l'Horitzó Primerenc de l'àrea, pertanyen els períodes Tiwanaku I i II. A la resta de Bolívia, i contemporànies a este moment de desenvolupament a la zona dels llacs, apareixen, entre altres, les cultures megalítiques i de túmuls d'Oruro i Cliza (Cochabamba), vinculades a Wankarani, o la d'agricultors arawaks de tradició amazònica de la cultura del Palmar, a Santa Cruz de la Sierra, a la qual se suposa una datació del 600 a.C.

Siguiendo la clasificación de Ponce que divide la cultura Tiwanaku en cinco periodos o épocas (Tiwanaku I, II, III, IV y V), a esta fase de desarrollo aldeano, cronológica y culturalmente inscrita en el Horizonte Temprano del área, pertenecen los periodos Tiwanaku I y II. En el resto de Bolivia y contemporáneas a este momento de desarrollo en la zona de los lagos aparecen entre otras las culturas megalíticas y de túmulos de Oruro y Cliza (Cochabamba), vinculadas a Wankarani, o la de agricultores arawaks de tradición amazónica de la cultura del Palmar en Santa Cruz de la Sierra, a la que se supone una datación del 600 a.c.

Estela Raimondi, de Chavín.
Estela Raimondi, de Chavín.

Monolit de Tiwanaku conegut com monolito Ponce. Període Clàssic, èpoques III i IV. Bolívia.
Monolito de Tiwanaku conocido como monolito Ponce. Periodo Clasico, épocas III y IV. Bolívia.

Ceràmiques de Tiwanaku III-IV (Període Intermedi Primerenc). Museu de Prehistòria de València.
 C eramicas de Tiwanaku III-IV (Período Intermedio Temprano). Museo de Prehistoria de Valencia

PERÍODE INTERMEDI PRIMERENC

Cultures regionals. Tiwanaku períodes III i IV. El classicisme andí

Amb precedents en les cultures de Paracas i Pucará, Nazca a la costa sud, i Tiwanaku a l'altiplà, es consolidaren, després de la decadència de Chavín, com a centres urbans dominants en les seues respectives regions. Al mateix temps, a la costa central es distingia Lima, més al nord Moche, o a l'interior Cajamarca o Recuay. Entr vem amb això en una nova era d'organització andina. Tots estos centres de poder regional tingueren una etapa d'inusitat desenvolupament entre el final del primer mil·lenni a.C. i el 500 o 600 d.C. Un període de riquesa en què l'explotació agrària i de recursos pesquers va propiciar un comerç intens entre centres de poder, així com la planificació i execució d'obres urbanes, ampliació de zones de cultiu mitjançant dessecació d'àrees pantanoses, o l'extensió de canals de regatge. En el mateix pla de desenvolupament figuren totes les arts decoratives i arquitectòniques, on la cer mica, l'escultura, la metal·l rgia o els tèxtils abastaren cotes d'altíssima qualitat i perfecció t cnica, per la qual cosa este període s'ha conegut amb el nom de «clàssic and ».

PERIODO INTERMEDIO TEMPRANO

Culturas regionales. Tiwanaku periodos III y IV. El classicismo Andino

Con precedentes en las culturas de Paracas y Pucará, Nazca en la costa sur, y Tiwanaku en el altiplano, se consolidaron tras la decadencia de Chavín, como centros urbanos dominantes en sus respectivas regiones. A la vez en la costa central se distinguí Lima, más al norte Moche, o en el interior Cajamarca o Recuay. Entr bamos con ello en una nueva era de organizaci  andina. Todos estos centros de poder regional tuvieron una etapa de inusitado desarrollo entre el final del primer milenio a.c. y el 500, 600 d.c. Un periodo de riqueza donde la explotació agraria y de recursos pesqueros, propició un comercio intenso entre centros de poder, así como la planificació y ejecuci  de obras urbanas, ampliaci  de zonas de cultivo mediante desecaci  de áreas pantanosas, o la extensi  de canales de riego. En el mismo plano de desarrollo figuran todas las artes decorativas y arquitectónicas, donde la cer mica, la escultura, la metalurgia o los textiles alcanzaron cotas de alt ssima calidad y perfecció t cnica, por lo que este periodo ha sido conocido con el nombre de "clásico andino".

Escena de guerreros mochica (Període Intermedi Primerenc) perta-nyent a una pintura ceràmica.
 Escena de guerreros mochica (Periodo Intermedio Temprano) perteneciente a una pintura cerámica.

Gravat representant un ésser mític antropomorf. Fase III de Nazca.
 Període Intermedi Primerenc (Los Incas y el antiguo Perú, 1991).
 Grabado representando a un ser mítico antropomorfo. Fase III de Nazca.
 Periodo Intermedio Temprano (Los Incas y el antiguo Perú, 1991).

Mapa de la región del Ilac Titicaca amb la situació de les principals ciutats (Ponce Sanginés, 1981).
 Mapa de la región del lago Titicaca con la situación de las principales ciudades (Ponce Sanginés, 1981).

Així succeí en l'anomenat Tiwanaku clàssic (fases III i IV de Ponce Sanginés), on l'aldea precedent dona pas a un centre urbà d'economia dependent i diversificada, demandant de matèria primera i amb manufactures especialitzades. L'estructura social està ara estratificada de forma piramidal. Hi ha un important creixement demogràfic impulsat per una eficaç planificació agrícola, que provocarà al seu torn un excedent productiu sense precedents. Es calcula que un terç de les collites podia mantindre la població ciutadana, mentre que el 66% restant tenia com a destinació el sosteniment de l'aristocràcia i les obres d'infraestructura i sumptuàries, en definitiva el manteniment de l'«aparell» i les obres de l'estat (és possible aplicar-hi ja el terme estat) i el cerimonial religiós. Per a les elits dominants era consubstancial al seu rang demostrar el poder a través d'obres desmesurades i audaces. Així, es construïren temples de pedra com Kalasasaya o Pumapunku, amb dos hectàrees aproximades de superfície cada un, o la imponent piràmide d'Akapana. Estes obres arquitectòniques no sols mobilitzaren un gran contingent d'obrers per a alçar i transportar des de les pedreres els enormes blocs de pedra («...en molt gran part d'esta comarca no hi ha ni es veuen roques, pedreres ni pedres on pogueren haver tret les moltes que veiem, i per a portar-les no devia ajuntar-se poca gent...», escriu Cieza), sinó també mà d'obra especialitzada, artesans, picapedrers, ceramistes, escultors o fonedors (s'utilitzaren grapes de coure per a la subjecció de determinats carreus). Però este treball devia comptar, a més a més, amb tècnics, autèntics arquitectes que projectaren i delinearen unes obres quasi perfectes en la seua execució final. Tot no podia ser fortuït o fruit de la casualitat, obeïa a una direcció perfectament coordinada i planificada.

«...Yo pregunté a los naturales, en presencia de Juan Varagas (que es el que sobre ellos tiene encomienda) si estos edificios se habían hecho en tiempos de los ingas, y rieronse desta pregunta, afirmando lo ya dicho, que antes que ellos reinasen estaban hechos, mas que ellos no podían decir ni afirmar quién los hizo, mas de que oyeron a sus pasados que en una noche remaneció hecho lo que allí se veía..., digo que por ventura pudo ser que antes de que los ingas mandasen debió de haber alguna gente de entendimiento en estos reinos, venida por alguna parte que no se sabe, los cuales harían estas cosas, y siendo pocos y los naturales tantos, serían muertos en las guerras.»

(Pedro Cieza de León, Crónica del Perú, 1540-1550)

És en este període quan Tiwanaku aconseguix sotmetre els territoris ribereños del gran llac davant la necessitat

Así sucedió en el llamado Tiwanaku clásico (fases III y IV de Ponce Sanginés), donde la aldea precedente da paso a un centro urbano de economía dependiente y diversificada, demandante de materia prima y con manufacturas especializadas. La estructura social está ahora estratificada de forma piramidal. Hay un importante crecimiento demográfico impulsado por una eficaz planificación agrícola, que provocará a su vez un excedente productivo sin precedentes. Se calcula que un tercio de las cosechas podía mantener a la población ciutadana, mientras que el 66% restante tenía como destino el sostenimiento de la aristocracia y las obras de infraestructura y suntuarias, en definitiva el mantenimiento del "aparato" y obras del estado (es posible aplicar ya el termino estado), y el ceremonial religioso. Para las élites dominantes era consustancial a su rango demostrar el poder a través de obras desmesuradas y audaces. Así se construyeron templos de piedra como Kalasasaya o Pumapunku con dos hectáreas aproximadas de superficie cada uno, o la imponente pirámide de Akapana. Estas obras arquitectónicas no sólo movilizaron a un gran contingente de obreros para levantar y transportar desde las canteras los enormes bloques de piedra ("...en muy gran parte de esta comarca no hay ni se ven rocas, canteras ni piedras donde pudiesen haber sacado las muchas que vemos, y para traerlas no debía de juntarse poca gente...", escribe Cieza), sino también mano de obra especializada, artesanos, canteros, ceramistas, escultores o fundidores (se utilizaron grapes de cobre para la sujeción de determinados sillares). Pero este trabajo debía además contar con técnicos, auténticos arquitectos que proyectaran y delineasen unas obras casi perfectas en su ejecución final. Todo no podía ser fortuito o fruto de la casualidad, obedecía a una dirección perfectamente coordinada y planificada.

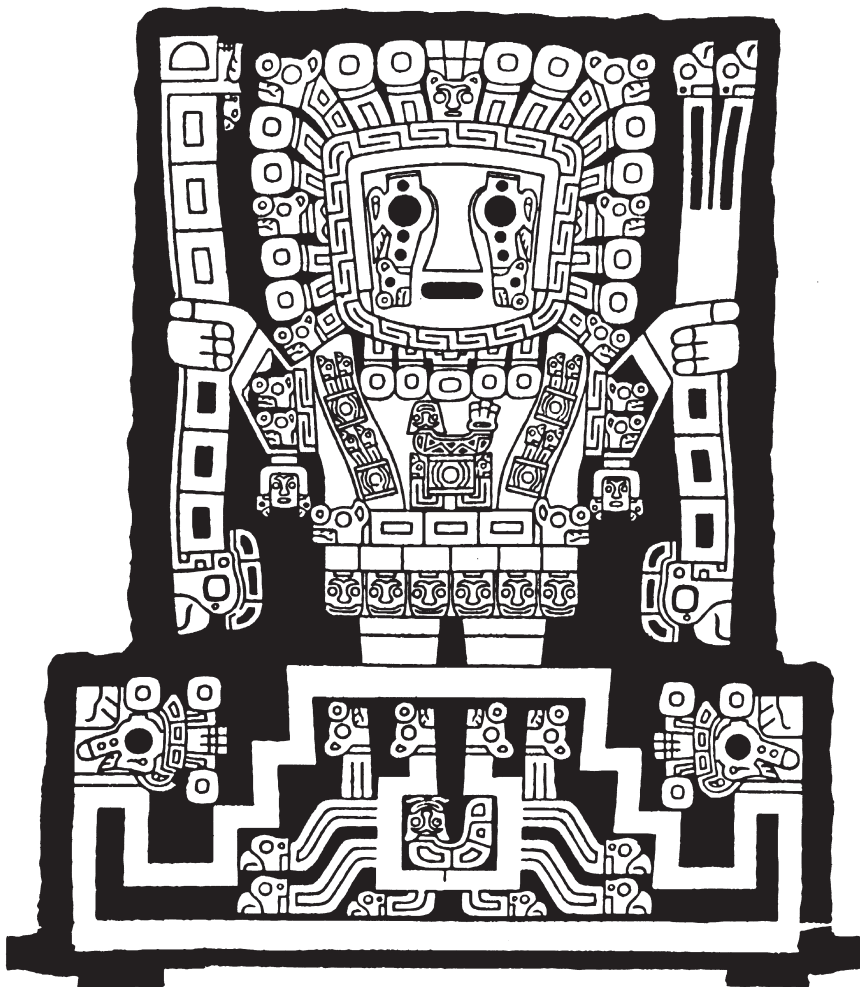
«...Yo pregunté a los naturales en, presencia de Juan Varagas (que es el que sobre ellos tiene encomienda), si estos edificios se habían hecho en tiempos de los ingas, y rieronse desta pregunta, afirmando lo ya dicho, que antes que ellos reinasen estaban hechos, mas que ellos no podían decir ni afirmar quien los hizo, mas de que oyeron a sus pasados que en una noche remaneció hecho lo que allí se veía..., digo que por ventura pudo ser que antes de que los ingas mandasen debió de haber alguna gente de entendimiento en estos reinos, venida por alguna parte que no se sabe, los cuales harían estas cosas, y siendo pocos y los naturales tantos, serían muertos en las guerras».

(Pedro Cieza de León. Crónica del Perú 1540-1550)

Es en este periodo cuando Tiwanaku consigue someter los territorios ribereños del gran lago ante la necesi-

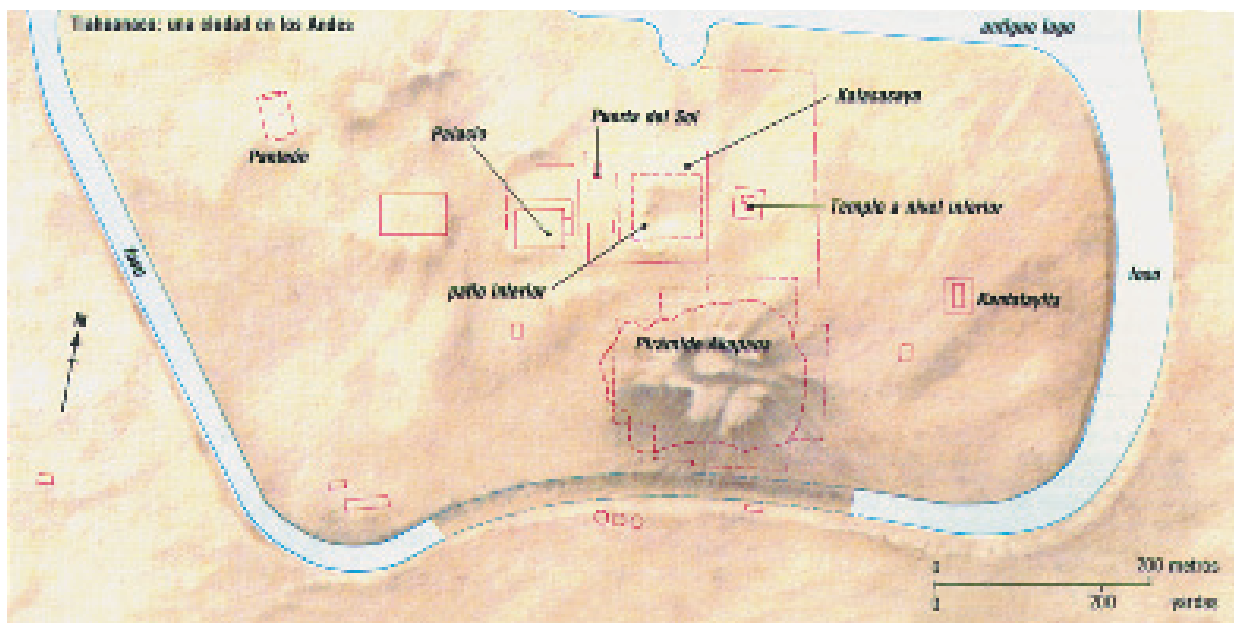

Porta del Sol de Tiwanaku.
Puerta del sol de Tiwanaku.

Detall del personatge central de la Porta del Sol indentificat amb la representació de Viracocha.

Detalle del personaje central de la puerta del Sol indentificado con la representación de Viracocha.

Plànol de les ruïnes de la ciutat antiga de Tiwanaku (The Times Atlas of Archaeology, 1988).
 Plano de las ruinas de la ciudad antigua de Tiwanaku (The Times Atlas of Archaeology, 1988.)

d'expansió i de recursos per al seu propi desenvolupament. Absorbix els Chiripas i part de l'àrea d'influència de Wankarani. Com escriu Ponce Sanginés (1974), «el sentiment expansionista de Tiwanaku començà en l'època III, encara que en escala limitada». Després d'este primer període d'esplendor, l'anomenada per Ponce època IV suposarà una consolidació i afermament territorial amb presència colonial en punts estratègics: Ayacucho a la serra nord i Arica i Atacama a la costa. S'ampliaren i diversificaren les xarxes comercials. Productes com ara la coca, el tabac, petxines marines, or, coure, hialobasalt per a les aixades dels agricultors o l'andesita grisa per a escultures, eren portades des d'Oruro, La Paz, Copacabana, la costa pacífica, l'orient selvàtic o vores de selva. Estilísticament, s'aconsegueix major perfecció i depuració en les formes. S'adopten cànons de simetria i es representen, a les ordres de guerrers, la dels còndors i felins, portant màscares i armes. Com a paradoxa enfront de tota esta esplendor clàssica tenim uns vestigis físics escassos i circumscrits exclusivament a l'àrea cerimonial i cívica. Estos edificis són els únics que han sobreviscut, per la naturalesa dels seus materials.

Què fou de l'àrea habitada de la ciutat de Tiwanaku, la superfície de la qual pareix que abastà les 420 hectàrees? Tot indica que les cases, construïdes amb rajoles d'atovó i materials peribles, s'han anat «dissolent» amb el pas del temps, deixant a la superfície empremtes imperceptibles.

dad de expansión y de recursos para su propio desarrollo. Absorbe a los Chiripas y parte del área de influencia de Wankarani. Como escribe Ponce Sanginés (1974) “el sentimiento expansionista de Tiwanaku empezó en la época III, aunque en escala limitada”. Tras este primer periodo de esplendor, la llamada por Ponce época IV, supondrá una consolidación y afianzamiento territorial con presencia colonial en puntos estratégicos: Ayacucho en la sierra norte y Arica y Atacama en la costa. Se ampliaron y diversificaron las redes comerciales. Productos como la coca, el tabaco, conchas marinas, oro, cobre hialobasalto para las azadas de los agricultores o la andesita gris para esculturas, eran traídas desde Oruro, la Paz, Copacabana, la costa pacífica, el oriente selvático o cejas de selva. Estilísticamente se alcanza mayor perfección y depuración en las formas. Se adoptan cánones de simetría y se representan a las órdenes de guerreros, la de los cóndores y felinos, portando máscaras y armas. Como paradoja a todo este esplendor clásico tenemos unos vestigios físicos escasos y circunscritos exclusivamente al área ceremonial y cívica. Estos edificios son los únicos que han sobrevivido por la naturaleza de sus materiales.

¿Qué fue del área habitada de la ciudad de Tiwanaku cuya superficie parece que alcanzó las 420 hectáreas?. Todo indica que las casas construidas con ladrillos de adobe y materiales perecederos, se han ido “disolviendo” con el paso del tiempo, dejando en la superficie huellas imperceptibles.

Fragment de teixit possiblement d'estil i època Wari (Horitzó Mitjà), Perú. Museo de América, Madrid.

Fragmento de tejido posiblemente de estilo y época Wari (Horizonte Medio), Perú. Museo de América, Madrid.

Teixidora aymara. Laja, Bolívia.
Tejedora aymara. Laja, Bolívia.

HORIZÓ MITJA

Els Imperis ~~Expansius~~, Wari i Tiwanaku

Al llarg dels segles VI i VII, una formació estatal sorgida en les proximitats d'Ayacucho aconseguí imposar-se a la resta de cultures centre-andines d'aquell món clàssic, que tocava irremeiablement la seua fi. Esta nova potència de caràcter expansiu, coneguda com a imperi Wari, pel nom d'un dels seus centres urbans, dominà a Moche i Cajamarca, al nord, i a Nazca i Cuzco en el sud. El seu poder es basava en la recaptació de tributs sobre les poblacions conquistades i el tràfic d'importants contingents de mà d'obra esclava. Wari xocà en la seua frontera sud amb Tiwanaku, cultura amb què tenia importants vincles de tot tipus establits durant el període precedent.

Tiwanaku havia aconseguit aleshores una expansió a gran escala, culminació lògica del seu propi desenvolupament, la qual cosa es coneix en termes arqueològics com Tiwanaku Expansiu o època V de Ponce Sanginés. Allí on va entrar en contacte amb pobles de nivell organitzatiu i cultural inferior a ell, el seu domini i influència fou total, i imposà des del punt de vista estilístic les seues «formes pures». On convergí amb cultures d'alt nivell, com en el cas de Wari, optà pel sincretisme i el

HORIZONTE MEDIO

Los Imperios Expansivos. Wari y Tiwanaku

A lo largo de los siglos VI y VII d.c. una formación estatal surgida en las proximidades de Ayacucho consiguió imponerse al restos de culturas centro andinas de aquel mundo clásico, que tocaba irremediamente a su fin. Esta nueva potencia de carácter expansivo conocida como imperio Wari, por el nombre de uno de sus centros urbanos, dominó a Moche y Cajamarca en el norte y a Nazca y Cuzco en el sur. Su poder se basaba en la recaudación de tributos sobre las poblaciones conquistadas y el tráfico de importantes contingentes de mano de obra esclava. Wari chocó en su frontera sur con Tiwanaku, cultura con la que tenía importantes vínculos de todo tipo establecidos durante el periodo precedente.

Tiwanaku había conseguido para entonces una expansión a gran escala, culminación lógica de su propio desarrollo, lo que se conoce en términos arqueológicos como Tiwanaku Expansivo o época V de Ponce Sanginés. Allí donde entró en contacto con pueblos de nivel organizativo y cultural inferior a él, su dominio e influencia fue total, imponiendo desde el punto de vista estilístico sus "formas puras". Donde convergió con culturas de alto nivel, como en el caso de Wari, optó por el sincretismo y el mestizaje

L'àrea andina cap a l'any 1000 de la nostra era. Horitzó Mitjà.
El área andina hacia el año 1000 de nuestra era. Horizonte Medio.

mestissatge d'estils, mescla del local i el forà. Respectant els seus camps exclusius d'influència, les forces hegemòniques de les dos ciutats quedaren equilibrades i bipolaritzaren l'espai central andí. D'una part, Tiwanaku, amb poder real en l'altiplà sud i circum-Titicaca. Amb formes de domini exercides a través de coloniatge de terres i bescanvi intensiu en les àrees de desert i nord de l'actual Argentina, com el tràfic constatat de materials lítics i metalls. D'altra banda, Wari, al nord, centre d'una impressionant xarxa de camins que unien ciutats i palaus, centres artesanals i manufacturers de primer ordre amb gran volum productiu. Estos primaren més en este període que els grans i sumptuosos centres cerimonials, sorgits durant l'horitzó primerenc o en el període intermedi primerenc. Almenys a la serra sud i central i a la costa entre Arequipa i Lima, Wari aconseguí un poder efectiu i durador, que es prolongaria durant quatre-cents anys. A partir de llavors, amb l'auge de Pachacamac, les valls centrals començaren a activar la seua pròpia vida local. Al nord, al regne de Chimú, regió dels antics Mochicas, el poder de Wari va ser més curt i la seua influència més diluïda. En qualsevol cas, el procés de descomposició de Wari pareix completar-se definitivament durant el segle xi. Això suposarà la desarticulació de tota la xarxa tributària establida pels ayacu-

de estilos, mezcla de lo local y lo foráneo. Respetando sus campos exclusivos de influencia, las fuerzas hegemónicas de las dos ciudades quedaron equilibradas y bipolarizaron el espacio central andino. De una parte Tiwanaku, con poder real en el altiplano sur y circuntiticaca. Con formas de dominio ejercidas a través de colonijaje de tierras y trueque intensivo en las áreas de desierto y norte de la actual Argentina, como el tráfico constatado de materiales líticos y metales. De otra Wari, al norte, centro de una impresionante red de caminos que unían ciudades y palacios, centros artesanales y manufacturers de primer orden con gran volumen productivo. Estos primaron más en este período que los grandes y suntuosos centros ceremoniales, surgidos durante el horizonte temprano o en el período intermedio temprano. Al menos en la sierra sur y central y en la costa entre Arequipa y Lima, Wari consiguió un poder efectivo y duradero, que se prolongaría durante cuatrocientos años. A partir de entonces con el auge de Pachacamac, los valles centrales comenzaron a activar su propia vida local. En el norte, en el reino de Chimú, región de los antiguos Mochicas, el poder de Wari fue más corto y su influencia más diluïda. En cualquier caso el proceso de descomposición de Wari parece completarse definitivamente durante el siglo XI. Ello supondrá la desarticulación de toda la red tributaria establecida por los ayacuchanos y con ella la con-

Ciutat de Chan-Chan, capital del regne Chimú. Perú.
Ciudad de Chan-Chan, capital del reino Chimú. Perú.

chans i, amb ella, la convulsió en el règim urbà que sostenia l'imperi panandí i la consegüent ruralització de la vida regional, especialment a la serra central. No obstant això, tant a la costa nord com a la serra centre sud romangueren i es consolidaren dos nuclis importants: Chan Chan com a capital dels Chimús, i Cuzco, on establiren la seua capital els Inques. Cap a la fi del segle XII i principis del XIII també es col·lapsà Tiwanaku, sense que coneguem bé les causes d'este procés. La caiguda definitiva de la seua influència secular va provocar un efecte fragmentador, i aparegueren regnes i confederacions en molts casos enfrontats en permanents guerres locals. Acabava el segon gran Horitzó panandí.

vulsi3n en el r3gimen urbano que sostenía el imperio panandino y la consegüente ruralizaci3n de la vida regional, especialmente en la sierra central. Sin embargo tanto en la costa norte como en la sierra centro sur permanecieron y se consolidaron dos núcleos importantes: Chan Chan como capital de los Chimús, y Cuzco, donde establecieron su capital los Incas. Hacia finales del siglo XII principios del XIII también se colapsó Tiwanaku sin que conozcamos bien las causas de este proceso. La caída definitiva de su influencia secular provocó un efecto fragmentador, y aparecieron reinos y confederaciones en muchos casos enfrentadas en permanentes guerras locales. Terminaba el segundo gran Horizonte panandino.

Terrasses de cultiu d'època preincaica. Vall del riu Colca. Perú.
Terrazas de cultivo de época preincaica. Valle del río Colca. Perú.

Camperols andins amb vasos tradicionals de fusta, keros, utilitzats per a prendre chicha, beguda fermentada de pasta de dacsa.
Campeñinos andinos con vasos tradicionales de madera, keros, utilizados para la toma de chicha, bebida fermentada de pasta de maíz.

PERÍODE INTERMEDI TARDÀ

Etapa de regnes i confederacions a l'altiplà. Els regnes Collas

En l'àrea centre-sud, en tot l'altiplà del llac Titicaca, la decadència confirmada de Tiwanaku al voltant del segle XIII significà el desenvolupament de regnes independents, que prompte adoptaren actituds bel·licoses i d'enfrontament que no deposarien ni tan sols sota el domini dels inques. A pesar d'esta rivalitat manifesta, tots estaven lligats per una cultura i una llengua comunes, l'aymara o hak'earu (llengua de la gent), la qual cosa fa possible parlar de cultura regional amb variacions locals. Amb el seu centre neuràlgic a la regió del llac, l'extensió d'estos grups de llengua comuna aymara abraçava, sense que això siga traduïble per una ocupació total del territori, fins a les costes d'Arequipa, Moquegua i Tacna pel Perú, i Arica i possiblement Atacama a Xile. Al sud la frontera era la puna, el límit de salers entre Bolívia i Xile i Oruro. Al nord pogueren arribar fins a Sicuani, al sud de Cuzco. A l'orient, a la regió de La Paz, o potser abastaren Cochabamba. Per testimonis de caràcter etnohistòric sabem que existiren dos poderosos regnes: el dels Collas, amb capital a Hatuncolla, al nord-oest del llac i al nord de l'actual ciutat de

PERIODO INTERMEDIO TARDIO

Etapa de reinos y confederaciones en el altiplano. Los reinos Collas

En el área centro sur, en todo el altiplano del lago Titicaca, la decadencia confirmada de Tiwanaku alrededor del siglo XIII d.c., significó el desarrollo de reinos independientes, que pronto adoptaron actitudes belicosas y de enfrentamiento que no depusieron, ni siquiera bajo el dominio de los incas. A pesar de esta rivalidad manifesta, todos estaban ligados por una cultura y lengua común, el Aymara o Hak'earu (lengua de la gente), lo que hace posible hablar de cultura regional con variaciones locales. Con su centro neurálgico en la región del lago, la extensión de estos grupos de lengua común Aymara abarcaba, sin que ello sea traducible por una ocupación total del territorio, hasta las costas de Arequipa, Moquegua y Tacna por el Perú, y Arica y posiblemente Atacama en Chile. Al sur la frontera era la puna, el límite de salares entre Bolivia y Chile y Oruro. Al norte pudieron llegar hasta Sicuani, al sur de Cuzco. Al oriente la región de la Paz, o quizás alcanzaron Cochabamba. Por testimonios de carácter etnohistórico sabemos que existieron dos poderosos reinos: el de los Collas, con capital en Hatuncolla, al noroeste del lago y al norte de la actual ciudad de

Els recursos lacustres van ser aprofitats des de temps antics per les poblacions indígenes de l'altiplà. Barca tradicional del llac Titicaca feta de la planta totora.
 Los recursos lacustres fueron aprovechados desde antiguo por las poblaciones indígenas el altiplano. Barca tradicional del lago Titicaca hecha de la planta totora.

Treballs agrícoles de rompuda i sembra. Gravet de Felipe Huaman Poma de Ajala. Segle XVI.
 Trabajos agrícolas de roturación y siembra. Grabado de Felipe Huaman Poma de Ajala. Siglo XVI.

Puno, i el dels Lupaças, radicats en Chucuito, al sud de Puno. Però no foren els únics. Al sud de Cuzco habitaven els Canas i els Canchis, els Collaguas a l'occident de Puno, i, al llarg del riu Desaguadero entre el Titicaca i el llac Poopo, els Pacajes. Altres ètnies documentades eren els Urus, habitants de les riberes septentrionals del Titicaca, els Omasuyos a l'orient del mateix llac, els Ubinas a Arequipa, els Tolles del sud bolivià, i altres. L'economia d'estos pobles girava fonamentalment a l'entorn de la cria de bestiar, llames i alpaques, el comerç de llanes per a teixits, i l'aprofitament de carn. Este bestiar s'estenia per al seu pasturatge per extenses zones de puna, dirigits per pastors que abastien de matèria primera les ciutats circumlacustres. L'economia es complementava amb agricultura (papa, quinua [*Chenopodium quinoa*], l'oca [*Oxalis tuberosum*], o la cañiwa [*Chenopodium pallidicaule*]), caça (aus i cérvols), pesca i recursos propis del llac, com la totora, usada tant per a consum humà com per a cobrir els sostres de les cases, o per a la construcció dels rais o embarcacions, que possibilitava, i possibilita en l'actualitat, la comunicació i el comerç riberenc. A pesar de l'explotació de tots estos variats recursos, les condicions geològiques i climàtiques a què està sotmès l'altiplà (en altituds superiors als 3.800 m), reduïx la varietat de cultius i impossibilita la cria de plantes pròpies de terres càlides o temperades, algunes d'elles tan cobejades com la dacsa o la coca. Hui sabem, tant per fonts documentals com arqueològiques, que estos pobles desenvoluparen el que John Murra (citad per Lumbreras: 1983) ha anomenat «verticalitat». Este sistema buscava l'explotació directa de productes agrícoles, no a través del comerç, sinó mitjançant un sistema de coloniatge en diversos sòls ecològics, on estos grups pogueren sembrar plantes impossibles de cultivar en les seues regions d'origen. Així, els Lupacas, per a proveir-se de dacsa, mantenien colònies pròpies en punts de la costa pacífica, distants entre 40 o 50 dies de marxa en caravana. Els Collas, per la seua banda, radicaren llocs d'assentament a la vall de Pelchuco per a obrir igualment explotacions de dacsa. Este procediment s'estenia a totes les mercaderies necessàries per al seu consum intern i de les quals eren deficitaris en el seu entorn: sal, ají... fins i tot regions de past en la puna. Potser l'explotació en este règim de «verticalitat», del denominat en antropologia «arxipèlag cultural», explique la varietat de tradicions de moltes valls costeres entre el sud del Perú i el nord de Xile.

La dissolució definitiva del gran centre cerimonial de Tiwanaku desembocà en una cultura amb traços, fins al que sabem, uniformes, i que en l'aspecte material apareix identificada morfològicament amb una ceràmica tricolor que M. Tschopik (1946) denominà Allita Amaya i Kollau, associades respectivament a Lupaças i Collas. És possible (Lumbreras 1983) que Allita Amaya estiga fortament emparentada amb altres complexos ceràmics com ara

Chucuito, al sur de Puno. Pero no fueron los únicos. Al sur de Cuzco habitaban los Canas y Canchis, los Collaguas al occidente de Puno, y a lo largo del río Desaguadero entre el Titicaca y el lago Poopo, los Pacajes. Otras etnias documentadas eran los Urus, habitantes de las riberas septentrionales del Titicaca, los Omasuyos en el oriente del mismo lago, los Ubinas en Arequipa, los Charcas del sur boliviano, y otros. La economía de estos pueblos giraba fundamentalmente en torno a la cría de ganado, llamas y alpacas, al comercio de lanas para tejidos, y al aprovechamiento de carne. Este ganado se extendía para su pastoreo por extensas zonas de puna dirigidos por pastores que abastecían de materia prima a las ciudades circunlacustres. La economía se complementaba con agricultura (papa, quinua (*Chenopodium quinoa*), la oca (*Oxalis tuberosum*), o la cañiwa (*Chenopodium pallidicaule*), caza (aves y venados), pesca y recursos propios del lago, como la totora, usada tanto para consumo humano como para cubrir los techos de las casas, o para la construcción de las balsas o embarcaciones, que posibilitaba, y posibilita en la actualidad, la comunicación y el comercio ribereño. A pesar de la explotación de todos estos variados recursos, las condiciones geológicas y climáticas a las que está sometido el altiplano (en altitudes superiores a los 3.800 m.), reduce la variedad de cultivos e imposibilita la crianza de plantas propias de tierras cálidas o templadas, algunas de ellas tan codiciadas como el maíz o la coca. Hoy sabemos, tanto por fuentes documentales como arqueológicas, que estos pueblos desarrollaron lo que John Murra (citado por Lumbreras: 1983) ha llamado "verticalidad". Este sistema buscaba la explotación directa de productos agrícolas, no a través del comercio, sino mediante un sistema de colonización en diversos pisos ecológicos, donde estos grupos pudieran sembrar plantas imposibles de cultivar en sus regiones de origen. Así los Lupacas para proveerse de maíz, mantenían colonias propias en puntos de la costa pacífica, distantes entre 40 o 50 días de marcha en caravana. Los Collas por su parte, radicaron lugares de asentamiento en el valle de Pelchuco para abrir igualmente explotaciones de maíz. El procedimiento se extendía a todas las mercancías necesarias para su consumo interno y de las que eran deficitarios en su entorno : sal, ají... incluso regiones de pasto en la puna. Quizás la explotación en este régimen de "verticalidad", del denominado en antropología "archipelago cultural", explique la variedad de tradiciones de muchos valles costeros entre el sur de Perú y norte de Chile.

La disolución definitiva del gran centro ceremonial de Tiwanaku, desembocó en una cultura con rasgos, hasta lo que sabemos, uniformes, y que en lo material aparece identificada morfológicamente con una cerámica tricolor que M. Tschopik (1946) denominó Allita Amaya, y Kollau, asociadas respectivamente a Lupaças y Collas. Es posible (Lumbreras 1983) que Allita Amaya esté fuertemente emparentada con otros complejos cerámicos como Churajón,

Chulpas funeràries de la regió del Titicaca.
Chulpas funerarias de la región del Titicaca.

Churajón, Mollo o Chiribaya. Per la seua banda, peces d'estil Kollau apareixen a les valls d'Alto Caplina a Tacna, Arica o Azapa. De confirmar-se esta vinculació o «parentiu» estilístic, a través dels registres ceràmics podria configurar-se l'àrea d'influència o expansió dels dos regnes. Pels descobriments arqueològics obtinguts, Allita Amaya forma part de paraments funeraris en enterraments que, igual que succeïx amb Kollau, no pareixen associats a les torres funeràries o Chullpas, de tradició incaica. Esta ceràmica és de factura menys elaborada, des del punt de vista tècnic i decoratiu, que la seua precedent d'estil Tiwanakota. Apareix amb una alta freqüència de formes llises. La que té decoració combina, sobre superfície roja, el negre i el blanc mat amb dissenys geomètrics, majoritàriament triangles en fileres d'interior reticulat. Les seues formes són atifells de cos globular i base plana, amb coll ample i baix, de vegades amb decoració en l'interior; vasos i escudelles de base plana i costats rectes divergents. Utilitzen molt sovint les anses verticals que unixen la vora amb el cos.

Desmarcada de l'anterior, la ceràmica Kollau apareix amb major proporcionalitat en llocs d'habitació que no en enterraments. Sabem que la seua manufactura va continuar després de la conquesta incaica del territori, i s'ha trobat en multitud de jaciments arqueològics: Sillustani, Kojra, Cheqnarapi, Paroparo, Mercaymar, etc. És més tosca que la d'Allita Amaya, feta amb una pasta de granulats calcaris i grossos, allisat imperfecte i textura aspra. La decoració es fa amb engobe roig o amb línies negres sobre roig. En la ceràmica llisa, la decoració és de filigranes d'argila aplicades en les vores dels atifells i punts al voltant dels colls. Atifells, escudelles i plats en componen la tipologia més freqüent.

Al nord-oest de l'altiplà, en la província boliviana de Muñecas i dins de la conca hidrogràfica amazònica,

Ceràmica Mollo i Kollau. Període Intermedi Tardà. Museu de Prehistòria de València.
Cerámica Mollo y Kollau. Periodo Intermedio Tardío. Museo de Prehistoria de Valencia.

Mollo o Chiribaya. Por su parte, piezas de estilo Kollau aparecen en los valles de Alto Caplina en Tacna, Arica o Azapa. De confirmarse esta vinculación o "parentesco" estilístico, a través de los registros cerámicos podría configurarse el área de influencia o expansión de los dos reinos. Por los descubrimientos arqueológicos obtenidos, Allita Amaya forma parte de ajuares funerarios en enterramientos que, al igual que sucede con Kollau, no parecen asociados a las torres funerarias o Chullpas, de tradición incaica. Esta cerámica, es de factura menos elaborada desde el punto de vista técnico y decorativo que su precedente de estilo tiwanakota. Aparecen con una alta frecuencia formas lisas. Las que tiene decoración, combina sobre superficie roja, el negro y blanco mate con diseños geométricos, mayoritariamente triángulos en hileras de interior reticulado. Sus formas son vasijas de cuerpo globular y base plana, con gollete ancho y bajo, a veces con decoración en el interior; vasos y cuencos de base plana y lados rectos divergentes. Utilizan con mucha frecuencia las asas verticales uniendo el borde con el cuerpo.

Desmarcada de la anterior, la cerámica Kollau aparece con mayor proporcionalidad en lugares de habitación que en enterramientos. Sabemos que su manufacturación continuó aún después de la conquista incaica del territorio, y se ha encontrado en multitud de sitios arqueológicos: Sillustani, Kojra, Cheqnarapi, Paroparo, Mercaymar, etc. Es más tosca que la de Allita Amaya, hecha con una pasta de granulados calcáreos y gruesos, alisado imperfecto y textura áspera. La decoración se realiza con engobe rojo o con líneas negras sobre rojo. En la cerámica lisa, la decoración es de filigranas de arcilla aplicadas en los bordes de las vasijas y puntos alrededor de los cuellos. Vasijas, cuencos y platos componen la tipología más frecuente.

Al noroeste del altiplano, en la provincia boliviana de Muñecas y dentro de la cuenca hidrográfica amazónica,

Ponce Sanjinés treballà i definí el complex ceràmic Mollo, molt similar al Churajón (vessant del Pacífic), distants entre si alguns centenars de quilòmetres però amb un estil molt similar, que fa pensar que els dos formaren part d'un únic grup, potser colònies del mateix poble situades a l'un i l'altre vessant de l'altiplà. Esta ceràmica està, com ja s'ha dit, molt pròxima a l'Allita Amaya (Lupaqas). La cultura Mollo va estar assentada en un congost amb una altitud que oscil·lava entre els 1.500 y més de 3.700 metres i en la qual es distingien tres estrats amb ecosistemes diferenciats: el primer, de clima càlid, amb poca aigua i àrid, es trobava entre els 1.500 i 2.200 metres, amb un mant vegetal format per arbusts, esbarzers espinosos, cactus i lleguminoses; el segment intermedi de la vall és temperat, amb una altitud entre els 2.200 i els 3.700 metres, posseïx vegetació amb arbres i és on es practica de forma intensiva l'agricultura, molt especialment la dacsa; en la tercera i última zona, per damunt dels 3.700 metres, el clima fred només hi permet el monocultiu de la creïlla. Tota esta vall va estar ocupada pels ceramistes d'estil Mollo, els quals habitaren de forma massiva els escalons baixos i mitjans de la vall. Es constituïen en poblats d'agricultors, que planificaven la seua explotació a base d'abancalaments de vessants o andenerías, amb un experimentat i eficaç sistema d'irrigació per mitjà de canals. Les cases s'hi construïen sobre plataformes, com en el lloc de Piñiqo, a la avora del riu Paqchani a 1.800 m, amb una sola habitació de planta rectangular, amb cimentacions de fang i atovó a les parets. Quant a la ceràmica, hi descobrim una imitació de la tipologia de la darrera fase Tiwanku, sense que esta siga una mera rèplica sense imaginació. Molt al contrari, creiem que la variació sobre models Tiwanakotas li conferix una personalitat pròpia i indiscutible. Hi apareixen pucos amb vas lateral o pucos dobles amb vas intercalat i ansa d'unió, pitxers amb una decoració molt característica a base de triangles, línies paral·leles, zig-zagues, amb escassíssima presència de zoomorfes. Quant a la seua factura, és poc acurada en la seua elaboració i acabat final. La ceràmica és trencadissa per una deficiente cocción i presenta uns colors pobres, símptomes tots d'una «vulgarització» de l'estil precedent (Canterla 1969). Tant Ponce Sanginés (1957) com Ibarra Grasso (1959) i molt especialment Francisco Canterla, que va treballar sobre la col·lecció Mollo del Museu de Prehistòria de València (1969), han publicat tipologies d'esta ceràmica. Canterla en descriu cinc tipus primaris: tassó o puco baix, pitxer, plat, kero i olla, de les quals deriven fins a vint formes diferenciades, totes elles representades en esta col·lecció.

Ponce Sanjinés trabajó y definió el complejo cerámico Mollo, muy similar al Churajón (vertiente del Pacífico), distantes entre sí varios cientos de kilómetros pero con un estilo muy parecido, que hace pensar en que los dos formaron parte de un único grupo, quizás colonias del mismo pueblo sitas en una y otra vertiente del altiplano. Esta cerámica está, como ya se ha dicho, muy próxima a la Allita Amaya (Lupaqas). La cultura Mollo estuvo asentada en una quebrada con una altitud que oscila entre los 1.500 y mas de 3.700 metros y en la que se distinguen tres estratos con ecosistemas diferenciados: el primero de clima cálido, con poco agua y árido, se halla entre los 1.500 y 2.200 metros, con un manto vegetal formado por arbustos, zarzas espinosas, cactus y leguminosas; el segmento intermedio del valle es templado, con altitud entre los 2.200 y 3.700 metros, posee vegetación con árboles y es donde se practica de forma intensiva la agricultura, muy especialmente el maíz ; en la tercera y última zona, por encima de los 3.700 metros, el clima frío sólo permite el monocultivo de la papa. Todo este valle, estuvo ocupado por los ceramistas de estilo Mollo, quienes habitaron de forma masiva los escalones bajos y medios del valle. Se constituían en poblados de agricultores, que planificaban su explotación a base de aterrazamientos de laderas o andenerias, con un experimentado y eficaz sistema de irrigación por canales. Las casas se construían sobre plataformas, como en el sitio de Piñiqo, en las riberas del río Paqchani a 1.800 metros, con una sola habitación de planta rectangular, con cimientos de barro y adobe en las paredes. En cuanto a la cerámica descubrimos una imitación a la tipología de la última fase Tiwanaku, sin que sea esta una mera replica sin imaginación. Muy al contrario, creemos que la variación sobre modelos Tiwanakotas le confiere una personalidad propia e indiscutible. Aparecen pucos con vaso lateral o pucos dobles con vaso intercalado y asa de unión, jarras con decoración muy característica a base de triángulos, líneas paralelas, zig-zag, con escasísima presencia de zoomorfos y fitomorfos. En cuanto a su factura es poco cuidada en su elaboración y acabado final. La cerámica es quebradiza por una deficiente cocción y presenta colores pobres, síntomas todos ellos de una “vulgarización” del estilo precedente (Canterla 1969). Tanto Ponce Sanginés (1957) como Ibarra Grasso (1959) y muy especialmente Francisco Canterla, quien trabajó sobre la colección Mollo del Museo de Prehistoria de Valencia (1969), han publicado tipologías de esta cerámica. Canterla describe cinco tipos primarios: tazón o puco bajo, jarra, plato, kero y olla, de las que se derivan hasta veinte formas diferenciadas, todas ellas representadas en esa colección.

Vista parcial amb detall constructiu de la ciutat de Machu Pichu, Perú.
Vista parcial con detalle constructivo de la ciudad de Machu Pichu, Perú.

Escena de guerra en què apareixen enfrontats Quechuas i Chancas.
Escena de guerra en la que aparecen enfrentados Quechuas y Chancas.

HORIZÓ TARDÀ

El Tahuantinsuyu, Imperi dels Inques

Cap a principis del segle xv, el poble dels Inques radicats a la ciutat de Cuzco, que amb Wari es constituí en un important centre urbà no esvaït amb la caiguda dels ayacuchans, conformaren un poderós estat. Un estat de conquesta que en la seua màxima expansió a principis del segle xvi arribà a abastar una superfície que de nord a sud superà els 5.000 quilòmetres, des de la terra de Pastos i Caras en el sud de Colòmbia, fins a la regió del migdia xilé, hàbitat de Huarpes i Picunches. Tal com en el remot passat significà Chavín, i a mitjan primer mil·lenni de la nostra era Wari i Tiwanaku, l'imperi Inca reprengué el projecte unificador de l'estat expansiu, però esta vegada amb una amplitud territorial i una presència efectiva sense precedents en el món andí.

Fortalesa de Sacsahuamán. Cuzco, Perú.
Fortaleza de Sacsahuamán. Cuzco, Peru.

HORIZONTE TARDIO

El Tahuantinsuyu, Imperio de los Incas

Hacia principios del siglo XV el pueblo de los Incas radicados en la ciudad de Cuzco, que con Wari se constituyó en importante centro urbano no desvanecido con la caída de los ayacuchanos, conformaron un poderoso estado. Un estado de conquista que en su máxima expansión a principios del siglo XVI llegó a alcanzar una superficie que, de norte a sur, superó los 5.000 kilómetros, desde la tierra de Pastos y Caras en el sur de Colombia, hasta la región del mediodía Chileno, hábitat de Huarpes y Picunches. Tal y como en el remoto pasado significó Chavín, y a mitad del primer milenio de nuestra era Wari y Tiwanaku, el imperio Inca retomó el proyecto unificador del estado expansivo, pero esta vez con una amplitud territorial y una presencia efectiva sin precedentes en el mundo andino.

Fortalesa incaica d'Ollantaytambo vora el riu Urubamba. Perú.
Fortaleza incaica de Ollantaytambo sobre el río Urubamba. Perú.

Inca Pachacutec, fundador de l'imperi. Gravet de Felipe Huaman Poma de Ayala. Segle XVI.
Inca Pachacutec, fundador del imperio. Grabado de Felipe Huaman Poma de Ayala. Siglo XVI.

Impulsaren l'economia urbana a la serra, atragueren els pobles del sud, encara quasi en un nivell organitzatiu pròxim al neolític, i alçaren un sistema de comunicacions terrestres absolutament efectiu. El seu eix, l'anomenat Camí de l'Inca recorria de nord a sud la serralada, i marcava l'itinerari dels chasquis, correus de l'Inca amb punt de partida i arribada en el «centre del món»: la ciutat del Cuzco, residència del Fill del Sol.

A penes cent anys després de la seua imposició a la resta de pobles andins, el procés pel qual saberen aprofitar, perfeccionar i optimar formes de vida i institucions amb més de dos mil anys de tradició, s'interrompé amb l'arribada dels espanyols al Perú, atrets per les històries que els arribaven sobre l'existència d'un poderós estat al sud de Panamà. A partir d'eixe moment, la història i el desenvolupament dels pobles andins entraran en una nova i radical etapa d'aculturació. La resta, i mai millor dit, és història.

L'imperi Inca o Tahuantinsuyu cap al 1525, regnat de Huayna Capac.
El imperio Inca o Tahuantinsuyu hacia 1525, reinado de Huayna Capac.

Impulsaron la economía urbana en la sierra, atrajeron a los pueblos del sur, todavía casi en un nivel organizativo próximo al neolítico, y levantaron un sistema de comunicaciones terrestres absolutamente efectivo. Su eje el llamado Camino del Inca recorría de norte a sur la cordillera, y marcaba el itinerario de los chasquis, correos del Inca con punto de partida y llegada en el "centro del mundo": la ciudad del Cuzco, residencia del Hijo del Sol.

Apenas cien años después de su imposición al resto de pueblos andinos, el proceso, por el que supieron aprovechar, perfeccionar y optimizar formas de vida e instituciones con mas de dos mil años de tradición, se interrumpió con la llegada de los españoles al Perú, atraídos por las historias que llegaban sobre la existencia de un poderoso estado al sur de Panamá. A partir de ese momento la historia y desarrollo de los pueblos andinos entrarán en una nueva y radical etapa de aculturación. Lo demás, y nunca mejor dicho, es historia.

BIBLIOGRAFIA

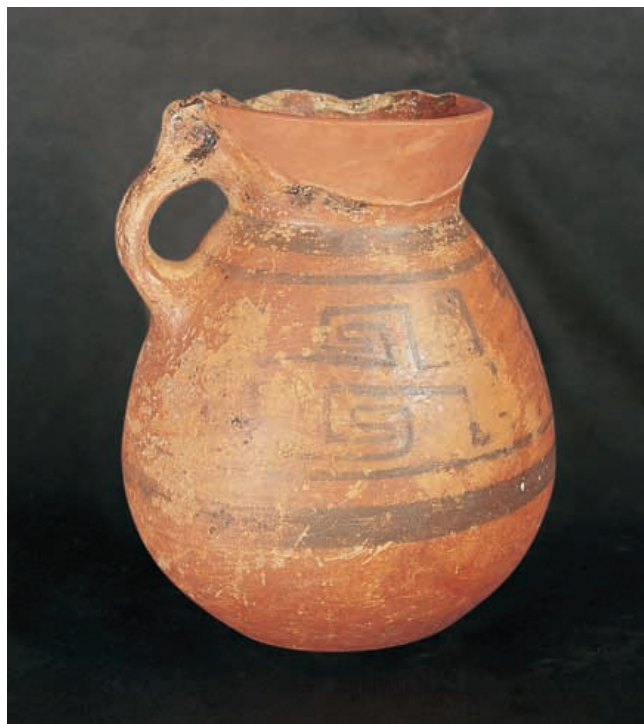
- ALCINA FRANCH, José (1966): Un monolito de Tiahuanaco en Valencia, en Archivo de Prehistoria Levantina, tomo XI: pp. 249-258. Diputación Provincial de Valencia. S.I.P. Valencia.
- ALCINA FRANCH, José (1992:) Introducción General: la tradición cultural andina, en Los Incas y el Antiguo Perú. Vol. I: pp. 20-41. Quinto Centenario. Madrid.
- CANTERLA GONZALEZ, Juan Francisco (1969): La colección de cerámica Mollo del Museo de Prehistoria de Valencia, en Revista Española de Antropología Americana. Vol. IV: pp. 65-92. Dpto. de Antropología y Etnología de América. Universidad Complutense. Madrid.
- IBARRA GRASSO, Dick Edgar y BRANISA, Leonardo (1959): Nuevos estilos de la cerámica indígena de Bolivia. Museo arqueológico de la Universidad Mayor de San Simón. Vol I: pp. 3-34. Publicaciones de la Universidad de Cochabamba.
- LUMBRERAS, Luís G. (1969): De los pueblos, las culturas y las artes del Antiguo Perú. Moncloa-Campodónico, Editores Asociados. Lima.
- LUMBRERAS, Luis G. (1981): Arqueología de la América Andina. Editorial Milla Batres. Lima.
- LUMBRERAS, Luis G. (1983): Las sociedades nucleares de Suramérica. Vol 4 de: Historia General de América, periodo indígena, dirigida por. Guillermo Moron. Academia General de la Historia de Venezuela.
- LUMBRERAS, Luis G. (1992): L'home al món andí. 15.000 anys, en L'Amèrica indígena a les col·leccions valencianes: pp. 47-66. Generalitat Valenciana. Comissió per al V Centenari del Descobriment d'Amèrica. Encontre de dos Mons. Valencia.
- MITRE, Bartolomé (1954): Las ruinas de Tiahuanaco. Edición prologada por Fernando Márquez Miranda. Editorial Hachette. Buenos Aires.
- MURRA, John V. (1975): Formaciones económicas y políticas del mundo andino. IEP Ediciones. Lima.
- PEDRO CIEZA DE LEÓN (1984): La crónica del Perú. Edición de Manuel Ballesteros. Editorial Historia 16. Madrid.
- PEDRO CIEZA DE LEÓN (1985): El señorío de los incas. Edición de Manuel Ballesteros. Editorial Historia 16. Madrid.
- PONCE SANGINES, Carlos (1957): Arqueología Boliviana. Ponce Sanginés Ed. La Paz.
- PONCE SANGINES, Carlos (1981): Tiwanaku. Espacio, Tiempo y Cultura. Editorial los Amigos del Libro. La Paz – Cochabamba.
- RAFFINO, Rodolfo A. (1985): Los Inkas del Kollasuyu. Origen, naturaleza y transfiguraciones de la ocupación inka en los Andes Meridionales. Ramos Americana Editora. Buenos Aires.
- ROWE, J.Howland (1967): Peruvian Archaeology. Selected readings. Peek Publications. Palo Alto. CA.
- SERVICIO DE INVESTIGACIÓN PREHISTORICA (1964): Catálogo de la Colección Vela. (Prehistoria Americana) Diputación Provincial de Valencia. S.I.P. Valencia.
- TSCHOPIK, Marion H (1946): Some note on the Archaeology of the Departament of Puno, Peru, en Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology Vol. 27 nº3. Harvard University. Cambridge, Mass.
- VELA, Rubén (1961): Descubrimientos arqueológicos en El Palmar (Santa Cruz de la Sierra, Bolivia), y sus correlaciones con el Noroeste Argentino, en Archivo de Prehistoria Levantina, vol. IX: pp. 39-69. SIP. Valencia.

Kero N. I. 5712. Museu de Prehistòria de València.
Kero N. I. 5712. Museo de Prehistoria de Valencia.

Pitxer N. I. 5734 abans i després de la seua restauració. Museu de Prehistòria de València.
Jarra N. I. 5734 antes y después de su restauración. Museo de Prehistoria de Valencia.

RESTAURACIÓ DE LA CERÀMICA DE LA COL·LECCIÓ RUBÉN VELA DEL MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Rafael Tarín Alarcón

Esta exposició ha propiciat que la quasi totalitat dels objectes ceràmics de la Col·lecció Rubén A. Vela hagen sigut restaurats en els laboratoris del Museu.

Els tractaments duts a terme serviran per a garantir la conservació d'este material, i possibilitaran que la lectura de les seues decoracions i formes es veja alliberada de les interferències que el pas del temps, les taques, les concrecions i les antigues restauracions ocultaven des que va ser donat al S.I.P. en els anys seixanta.

Estat de conservació

La col·lecció havia sigut intervinguda abans d'esta donació, i no hi ha cap documentació que faça referència als materials utilitzats en la seua restauració, per la qual cosa els tractaments han hagut d'anar precedits d'una sèrie d'assajos a fi de determinar el que al final ha constituït la intervenció global.

En general, les ceràmiques presentaven un estat de conservació molt precari, com a conseqüència, sobretot, de les restauracions fetes anteriorment, que no solament posaven en perill l'estabilitat física del material ceràmic,

RESTAURACIÓN DE LA CERÁMICA DE LA COLECCIÓN RUBÉN VELA DEL MUSEO DE PREHISTORIA DE VALENCIA

Rafael Tarín Alarcón

La presente exposició ha propiciado que la casi totalidad de los objetos cerámicos de la Colección Rubén Vela hayan sido restaurados en los laboratorios del Museo.

Los tratamientos llevados a cabo servirán para garantizar la conservación de este material, posibilitando que la lectura de sus decoraciones y formas se vea liberada de las interferencias que, el paso del tiempo, las manchas, las concreciones, y las antiguas restauraciones, ocultaban desde que fue donada al S.I.P. en los años sesenta.

Estado de conservación

La colección había sido intervenida con anterioridad a dicha donación, y no existe ninguna documentación que haga referencia a los materiales utilizados para su restauración, por lo que los tratamientos han tenido que ir precedidos de una serie de ensayos para determinar lo que al final ha constituido la intervención global.

En general, las cerámicas presentaban un estado de conservación muy precario, como consecuencia, en mayor medida, de las antiguas restauraciones sufridas, que no sólo ponían en peligro la estabilidad física del material

sinó que llevaven bellesa a les seues singulars factures i formes decoratives.

Totes les peces han sigut desmuntades i reconstruïdes novament. La pèrdua de consistència dels antics estucs i del material cromàtic, unit a la baixa qualitat tècnica de l'antiga intervenció, es deixava veure en clevills i llacunes que envaïen i ocultaven, amb el material de reconstrucció, part de la superfície original dels objectes i, en la majoria dels casos, tenien una importància visual fins i tot major que el seu material original.

No menys desafortunats eren els muntatges, amb infinitat d'escalons, taques d'adhesius i interrupcions de lectura en la continuïtat de les formes decoratives, tot això restaurat i dissimulat amb materials i tècniques en què la pressa, i potser la mancança, es feien evidents i impedièn la contemplació correcta del conjunt.

D'acord amb això, esta intervenció era necessària, a fi que tot el material es puga estudiar, conservar i contemplar amb tota l'autenticitat que la seua extraordinària qualitat mereix.

Proces d'intervenció

Els tractaments duts a terme sobre la col·lecció ceràmica van vindre precedits, com s'ha dit, d'una sèrie d'assajos de laboratori per a planificar les fases de la seua restauració. Tenint en compte l'estat de conservació general del conjunt, que oferia un diagnòstic molt semblant en totes les peces, es va establir un pla de treball que va quedar finalment desglossat en huit fases.

1. Documentació fotogràfica

Tant inicial, des de la seua entrada en el laboratori, com final, des de la data d'alta i tornada al magatzem. L'històric fotogràfic s'ha dut a terme amb preses generals i macrofotografies de detall, que deixen constància dels canvis que el material ha sofrit, que a més podran contrastar-se amb altres canvis que en el futur pogueren tindre lloc en cada objecte. Les fotografies, inicials i finals, ajudaran a més a justificar gràficament els tractaments, i quedaran com a testimoni documental recent, en cas de pèrdua o destrucció total o parcial dels objectes.

2. Desmuntatges i eliminació de coles i estucs

Fonamentalment es van tractar de regenerar i eliminar dos tipus d'adhesius: nitrocel·lulòsics i polivinílics. En els dos casos es va utilitzar l'acetona, per mitjà d'empacs, injeccions, o per immersió, i posterior eliminació mecànica; en poques peces va ser suficient la simple exposició als vapors d'este dissolvent en un contenidor hermètic per possibilitar un desmuntatge sense manipulació, i únicament es dugué a terme en ceràmiques molt degradades.

cerámico, sino que restaban belleza a sus singulares facturas y formas decorativas.

Todas las piezas han sido desmontadas y nuevamente reconstruidas. La pérdida de consistencia de los antiguos estucos y del material cromático, unido a la baja calidad técnica de la antigua intervención, se dejaba ver en grietas y lagunas invadiendo y ocultando, con el material de reconstrucción, parte de la superficie original de los objetos y, en la mayoría de los casos, cobrando una importancia visual incluso mayor que el propio material original.

No menos desafortunados eran los montajes, con infinidad de escalones, manchas de adhesivos, e interrupciones de lectura en la continuidad de las formas decorativas, todo ello remozado y disimulado con materiales y técnicas, en los que la prisa, y tal vez la carencia, se hacían patentes, impidiendo la contemplación correcta del conjunto.

Así las cosas, esta intervención era necesaria, de manera que todo el material se pueda estudiar, conservar y contemplar con toda la autenticidad que su extraordinaria calidad merece.

Proceso de intervención

Los tratamientos llevados a cabo sobre la colección cerámica, vinieron precedidos, como se ha dicho, de una serie de ensayos de laboratorio para planificar las fases de su restauración. Habida cuenta del estado de conservación general del conjunto, que ofrecía un diagnóstico muy similar en todas las piezas, se estableció un plan de trabajo que quedó finalmente desglosado en ocho fases.

1. Documentación fotogràfica

Tanto inicial, desde su entrada en el laboratorio, como final, desde su fecha de alta y vuelta a almacén. El historial fotogràfico se ha llevado a cabo con tomas generales y macrofotografías de detalle, dejando así constancia de los cambios sufridos por el material, que además podrán contrastarse con otros cambios que en el futuro pudieran tener lugar en cada objeto. Las fotografías, iniciales y finales, ayudarán además a justificar gràficamente los tratamientos, y quedarán como un testigo documental reciente, en caso de pérdida o destrucción total o parcial de los objetos.

2. Desmontajes y eliminació de coles y estucos

Fundamentalmente se trató de regenerar y eliminar dos tipos de adhesivos: nitrocel·lulòsicos y polivinílicos. En ambos casos se utilizó la acetona, por medio de empacs, inyecciones, o por inmersión, y posterior eliminació mecànica; en pocas piezas bastó con la simple exposició a los vapores de tal disolvente en un contenidor hermético, para possibilitar un desmontaje sin manipulació, y únicamente se llevó a cabo en ceràmicas muy degradadas.

En qualsevol cas, i sempre amb una prudència extrema, estos tractaments van ser utilitzats en combinació i jeràrquicament, de menor a major grau de dificultat en la seua utilització, d'acord amb les característiques i les dimensions de l'objecte, i en uns intervals de temps que variaren depenent de la classe de cola que s'havia d'eliminar.

Quant als antics estucs, la seua major part van poder ser retirats per simple tracció, després d'un adequat procés d'hydratació, que es dugué a cap simultàniament amb els processos de neteja i dessalinització.

3. Neteja i dessalinització

Una volta comprovada la consistència dels materials i la seua resistència als processos humits, es van analitzar diferents solucions per a l'eliminació de taques, concrecions i restes de material cromàtic. Finalment es va optar per la utilització d'un agent netejador, amb àcid cítric incorporat i lliure de substàncies tensoactives, utilitzat en una solució aquosa, i a una proporció mai superior al 0,3 per cent. Amb la utilització d'este producte es reduïren al màxim els riscos de destrucció i la toxicitat que en ocasions comporta esta fase, i queda resolta, de forma molt satisfactòria, la triple problemàtica que presentava la neteja del conjunt. El mètode va consistir en la immersió de les ceràmiques en esta solució durant un màxim de quaranta-huit hores, i una volta transcorregudes es va procedir a la neutralització i dessalinització amb successius banys d'aigua destil·lada, renovats diàriament, fins que la conductivitat de l'aigua ofería garanties que no hi quedava cap tipus de substància en dissolució, ja fóra esta salina o producte de degradació.

Acabat este procés, les peces es van assecar en estufa durant dos dies, a una temperatura constant de quaranta graus. Un examen en la balança de precisió va determinar el moment en què la ceràmica havia perdut completament la humitat, i es va poder passar aleshores a la fase següent.

4. Muntatges

Per al muntatge s'ha utilitzat una substància nitrocel·lulòsica, probadament reversible i de fàcil aplicació, prèvia consolidació, quan ha sigut necessari, de les zones de contacte entre els fragments, amb una resina de tipus acrílic de gran poder penetrant i utilitzada a molt baixa concentració.

5. Tractaments de consolidació

Esta fase només s'ha dut a terme en casos d'extrema necessitat, i sempre amb materials reversibles. El material utilitzat ha sigut la mateixa resina acrílica utilitzada en la fase anterior, diluïda en aigua amb una concentració inferior a un 2 per cent i fàcilment regenerable amb dissolvents

En cualquier caso, y siempre con extrema prudencia, dichos tratamientos fueron utilizados en combinación y jerárquicamente, de menor a mayor grado de dificultad en su utilización, de acuerdo con las características y dimensiones del objeto, y en unos intervalos de tiempo que variaron dependiendo del tipo de cola a eliminar.

En cuanto a los antiguos estucos, la mayor parte de los mismos pudieron ser retirados por simple tracción, tras un adecuado proceso de hidratación, que se llevó a cabo simultáneamente con los procesos de limpieza y desalinización.

3. Limpieza y desalinización.

Una vez comprobada la consistencia de los materiales y su resistencia a los procesos húmedos, se testaron diferentes soluciones para la eliminación de manchas, concreciones y restos de material cromático. Finalmente se optó por la utilización de un agente limpiador, con ácido cítrico incorporado, y libre de sustancias tensoactivas, utilizado en una solución acuosa, y a una proporción nunca superior al 0,3%. Con la utilización de este producto, se redujeron al máximo los riesgos de destrucción y la toxicidad que en ocasiones conlleva esta fase, quedando resuelta, de forma muy satisfactoria, la triple problemática que presentaba la limpieza del conjunto. El método consistió en la inmersión de las cerámicas en dicha solución durante un máximo de cuarenta y ocho horas, transcurridas las cuales, se procedió a la neutralización y desalinización con sucesivos baños de agua destilada, renovados diariamente, hasta que la conductividad del agua ofrecía garantías de que no quedaba ningún tipo de sustancia en disolución, ya fuera ésta salina, o producto de degradación.

Acabado este proceso, las piezas se secaron en estufa durante dos días, a un temperatura constante de cuarenta grados. Un examen en la balanza de precisión, determinó el momento en que la cerámica había perdido completamente la humedad, pudiéndose entonces pasar a la siguiente fase.

4. Montajes

Para el montaje, se ha utilizado una sustancia nitrocel·lulòsica, probadament reversible y de fàcil aplicació, prèvia consolidació, cuando ha sido necesario, de las zonas de contacto entre los fragmentos, con una resina de tipo acrílico de gran poder penetrante, y utilizada a muy baja concentración.

5. Tratamientos de consolidación

Esta fase sólo se ha llevado a cabo en casos de extrema necesidad, y siempre con materiales reversibles. El material utilizado ha sido la misma resina acrílica utilizada en la fase anterior, diluida en agua a una concentración inferior a un 2%, y fácilmente regenerable con disolventes sencillos. El

senzills. El mètode d'aplicació més utilitzat ha consistit en la impregnació a pinzell de la dissolució, i només en algun cas molt particular, en què la peça apareixia pulverulenta i escamada, es va procedir a l'aplicació de la resina per capilaritat, evitant així el risc de pèrdua per abrasió, que haguera significat la seua impregnació.

6. Reconstrucció volumètrica

Per a esta fase s'han utilitzat bàsicament motles blans i escaioles de duresa mitjana fàcilment retirables.

Els criteris estètics que han guiat l'estucat de llacunes i les reconstruccions han sigut exigents i respectuosos amb el material original, alhora que unitaris quant a l'ús del baix nivell com a solució estètica per a tot el conjunt.

Este sistema d'estucat, dirigit més a una consolidació que a una reconstrucció total de les formes, és el més habitual en l'actual concepció estètica de la restauració de ceràmiques arqueològiques. Amb ell, per un costat, es recupera l'estructura bàsica de les formes, sense que per això es done lloc a una falsificació en les reconstruccions, que podria portar a error a l'hora de quantificar el material original conservat; i per l'altre, en un nivell inferior, permet identificar on es localitzen i perfilen les reposicions, en cas que s'hagen d'eliminar.

D'acord amb els mateixos criteris, no s'han dissimulat les zones de fractura entre fragments, no solament perquè el trencament mateix és el resultat del mateix devenir de l'objecte, sinó també, preveient una possible necessitat d'eliminar les coles en un futur, que seran molt millor regenerades si no hi ha obstacles que les aïllen.

Les superfícies reconstruïdes han sigut finalment polides i reduïdes a la seua mínima expressió, fugint d'imitacions de la textura original dels objectes. A vegades, el modelatge d'estes reconstruccions s'ha dut a cap per separat, i evitant el contacte amb la peça per no tacar-la, i després s'han encolat com un fragment més.

7. Reintegració cromàtica

D'esta fase depén, en gran mesura, el resultat estètic final de la intervenció.

El material elegit ha sigut, com ja és habitual en la restauració de moltes obres d'art, el gouache, no solament per la seua fàcil reversibilitat en cas d'envair l'objecte, sinó perquè és fàcilment manipulable, té duració i és resistent al viratge o al canvi de color amb el pas del temps, sempre que, això sí, s'utilitzen materials de qualitat que després hauran de protegir-se adequadament.

La tècnica d'aplicació ha sigut l'aerografiat. La neteja i el control que del grau de saturació del color, així com de les possibilitats de textura, ofereix esta tècnica plàstica, fan que siga ideal per a este tipus de propostes.

método de aplicación más utilizado ha consistido en la impregnación a brocha de la disolución, y sólo en algún caso muy particular, en el que la pieza aparecía pulverulenta o escamada, se procedió a la aplicación de la resina por capilaridad, evitando así el riesgo de pérdida por abrasió, que hubiera supuesto la impregnación de la misma.

6. Reconstrucción volumétrica

Para esta fase se han utilizado básicamente moldes blandos y escayolas de dureza media fácilmente retirables.

Los criterios estéticos que han guiado el estucado de lagunas y las reconstrucciones han sido exigentes y respetuosos con el material original, a la vez que unitarios en cuanto al uso del bajo nivel como solución estética para todo el conjunto.

Este sistema de estucado, dirigido más a una consolidación, que a una reconstrucción total de las formas, viene siendo el más habitual en la actual concepción estética de la restauración de cerámicas arqueológicas. Con él, por un lado se recupera la estructura básica de las formas, sin que por ello se de lugar a una falsificación en las reconstrucciones, que podría llevar a error a la hora de cuantificar el material original conservado; y por otro lado, permite identificar, en un nivel inferior, dónde se localizan y perfilan las reposiciones, en caso de una necesaria eliminación.

De acuerdo con los mismos criterios, no se han disimulado las zonas de fractura entre fragmentos, no sólo porque la rotura misma es el resultado del propio devenir del objeto, sino también, en aras de una posible necesidad futura de eliminar las coles, las cuáles serán mucho mejor regeneradas si no existen obstáculos que las aíslen.

Las superficies reconstruidas han sido finalmente pulidas y reducidas a su mínima expresión, huyendo de imitaciones a la textura original de los objetos. A veces, el modelado de dichas reconstrucciones se ha llevado a cabo por separado, evitando el contacto con la pieza para no mancharla, siendo luego encoladas como un fragmento más.

7. Reintegración cromática

De esta fase depende, en gran medida el resultado estético final de la intervención.

El material elegido ha sido, como viene siendo habitual en la restauración de muchas obras de arte, el gouache, no sólo por su fácil reversibilidad en caso de invadir el objeto, sino por su también fácil manipulación, su durabilidad, y su resistencia al viraje o cambio de color con el paso del tiempo, siempre y cuando, eso sí, se utilicen materiales de calidad, que luego habrán de protegerse adecuadamente.

La técnica de aplicación ha sido el aerografiado. La limpieza y el control, que del grado de saturación del color, así como de las posibilidades de textura, ofrece esta técnica plástica, la hacen ideal para este tipo de propuestas.

Per a obtindre la tonalitat més apropiada, i que no significara una interferència visual en la lectura final de cada objecte, hagueren de dur-se a terme nombroses proves de color. Partint de colors base com les mangres, els ocres i fins i tot els negres, com a conseqüència de la rica varietat cromàtica de les peces, van anar afegint-se menudes proporcions d'altres colors, fins a arribar al to més indicat, que quasi sempre serà més clar que el to original que circumda les llacunes.

El resultat final són tints planes que, en ocasions, han sigut matisades amb estergits menuts, per a facilitar la continuïtat en la contemplació final de l'objecte, però sempre tractant d'evitar que la novetat es confonga amb l'autenticitat. Es tracta per tant, d'oferir a l'ull humà una visió total, en què "la llacuna no s'instal·le com a figura respecte a un fons" (Brandi, C, 1993:27), que aleshores està representat pel material original. Els tons utilitzats només pretenen "trencar qualsevol ambigüïtat respecte de l'aparició violenta d'una llacuna com a figura" (Brandi, D, 1993:28).

8. Protecció final

Per a possibilitar la manipulació i l'estudi posteriors d'esta col·lecció, sense perill de remoure les tints aplicades en les reconstruccions, s'ha optat per nebulitzar un vernís mat de base acrílica, d'alta qualitat i assecat ràpid, de forma que les noves superfícies queden impermeabilitzades i protegides de la humitat. L'elecció d'esta substància s'ha vist determinada per l'aspecte setinat de les ceràmiques, la seua fàcil aplicació i la reversibilitat amb dissolvents senzills.

Estos són per tant, a grans trets, els tractaments que hui permeten contemplar la col·lecció ceràmica de Rubén Vela en millor estat. Però a més, gràcies a esta intervenció, s'han pogut amidar paràmetres que, d'altra forma, no s'haurien pogut determinar, i que, en un futur, podrien ser de gran utilitat per a la conservació integral dels objectes; este és el cas del recompte dels seus fragments, o de la determinació dels seus pesos, tant en sec, com en el seu grau màxim d'hidratació, amb consolidants o sense, i amb reconstruccions o sense. Diagnosticar els canvis físics que este material puga sofrir amb el pas del temps, serà així més fàcil, si es duen a terme els controls periòdics pertinents, ja que tots els processos, els materials, les tècniques i els autors han quedat documentats amb vista a l'estudi i la conservació d'un patrimoni cultural que, per llei, correspon transmetre a les generacions futures.

Bibliografia

BRANDI, Cesare (1993): *Teoría de la Restauración*. Alianza, ed. Madrid

Para obtener la tonalidad más apropiada, y que no supusiera una interferencia visual en la lectura final del cada objeto, tuvieron que llevarse a cabo numerosas pruebas de color. Partiendo de colores base como las almagras, los ocres, e incluso los negros, como consecuencia de la rica variedad cromática de las piezas, se fueron añadiendo pequeñas proporciones de otros colores, hasta llegar al tono más indicado, que casi siempre será más claro que el tono original que circunda las lagunas.

El resultado final son tintas planas que, en ocasiones, han sido matizadas con pequeños estarcidos, para facilitar la continuidad en la contemplación final del objeto, pero siempre tratando de evitar que "lo nuevo" se confunda con lo auténtico. Se trata pues, de ofrecer al ojo humano una visión total, en la que "la laguna no se instale como figura respecto a un fondo," (Brandi, C, 1993:27) que entonces está representado por el material original. Los tonos utilizados no pretenden más que "romper cualquier ambigüedad respecto a la aparición violenta de una laguna como figura" (Brandi, C, 1993:28).

8. Protección final

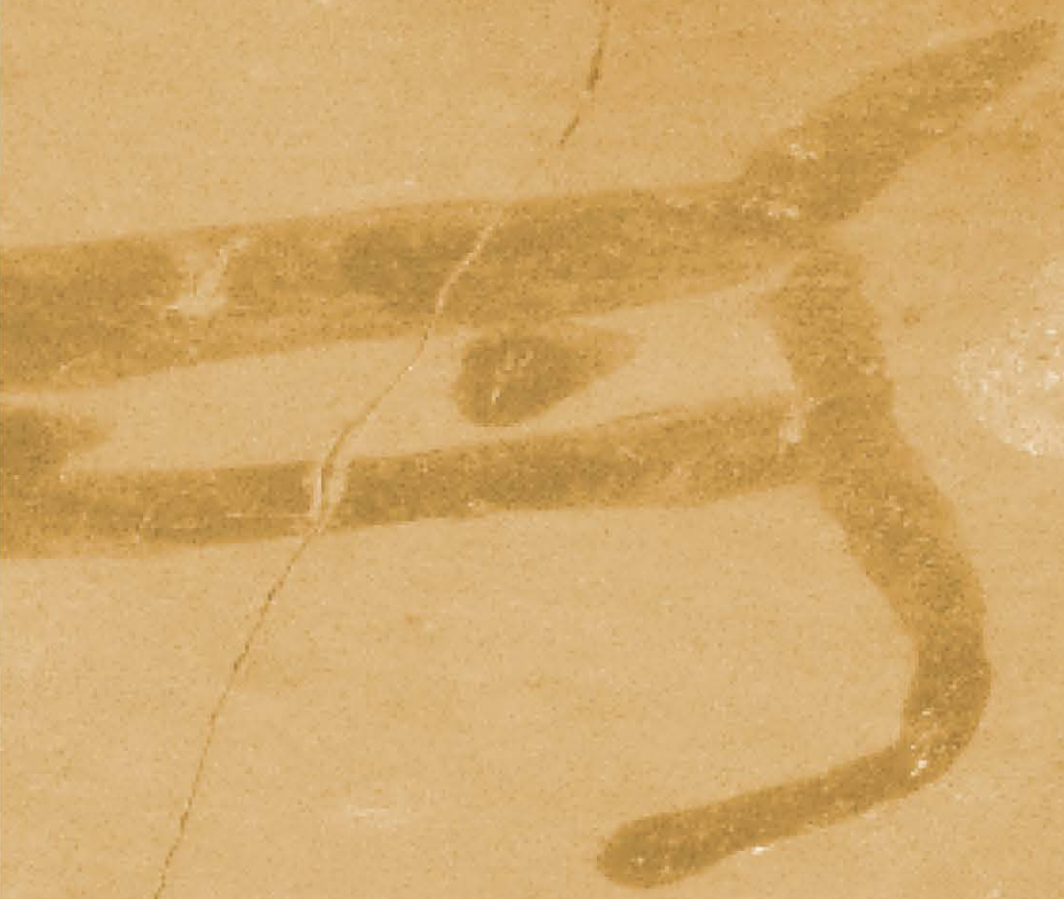
Para posibilitar la manipulación y el estudio posteriores de esta colección, sin peligro de remover las tintas aplicadas en las reconstrucciones, se ha optado por nebulizar un barniz mate de base acrílica, de alta calidad y secado rápido, de forma que las nuevas superficies quedan impermeabilizadas y protegidas de la humedad. La elección de esta sustancia se ha visto determinada por el aspecto satinado de las cerámicas, su fácil aplicación, y su reversibilidad con disolventes sencillos.

Estos son pues, a grandes rasgos los tratamientos que hoy permiten contemplar la colección cerámica de D. Rubén Vela en mejor estado. Pero además, gracias a esta intervención, se han podido medir parámetros que, de otra forma, hubiera sido imposible determinar, y que, en un futuro podrían ser de valiosa utilidad para la conservación integral de los objetos; tal es el caso del recuento de sus fragmentos, o de la determinación de sus pesos, tanto en seco, como en su grado máximo de hidratación, con y sin consolidantes, con y sin reconstrucciones. Diagnosticar los cambios físicos que este material pueda sufrir con el paso del tiempo, será así más fácil, si se llevan a cabo los pertinentes controles periódicos, ya que todos los procesos, materiales, técnicas y autores, han quedado documentados, en aras del estudio y conservación de un patrimonio cultural, que por ley, corresponde transmitir a generaciones futuras.

Bibliografía

BRANDI, Cesare (1993): *Teoría de la Restauración*. Alianza, Ed. Madrid.

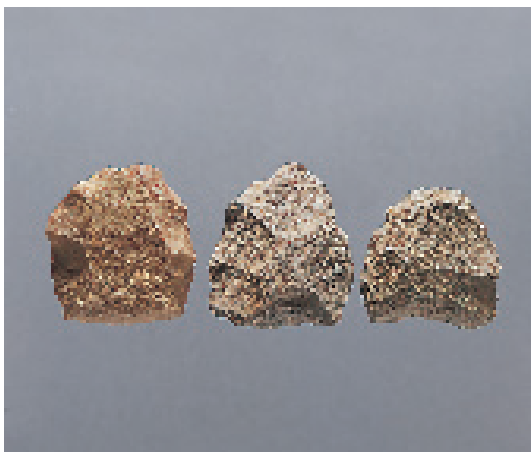
Catàleg de Peçes

1. 2. 3.

7. 8. 9.

16. 17. 18.

CATÀLEG DE LES PECES EXPOSADES

Totes les peces que es mostren en l'exposició procedeixen del Museu de Prehistòria de València, llevat dels núm. 128, 129, 130, 182, 183, 184, 185 i 186 del Museo de América de Madrid i els núm. 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149 i 150 del Museu Paleontològic de l'Ajuntament de València.

CAÇADORS RECOLLECTORS PALEOLÍTICS O "ARQUEOLÍTICS"

Cultura Viscachani. 15000 a 9000-8000 a.C.

1. 2. 3

Útils molt toscos treballats a percussió en quarsita verdosa. Entre final del Plistocè i començament de l'Holocè la regió andina ja estava poblada per grups de caçadors recol·lectors amb un instrumental lític molt poc especialitzat. Els jaciments ocupen terrasses i aiguavessants baixos fluvials.

N.I. 13849, L: 8,6 x A: 5 cm.

N.I. 13847, L: 8,2 x A: 5 cm.

N.I. 13848, L: 6,8 x A: 5 cm.

Viscachani. Bolívia.

Període lític 15000 a 9000-8000 a.C. Fase Viscachani I.

4. 5. 6

Puntes treballades a percussió.

N.I. 13859, L: 6,2 x A: 3,2 cm.

N.I. 13857, L: 5,9 x A: 3,9 cm.

N.I. 13856, L: 5,2 x A: 3,1 cm.

Viscachani. Bolívia.

Període lític 15000 a 9000-8000 a.C. Fase Viscachani II.

7. 8. 9

Puntes tallades de dimensions més reduïdes que les de fases precedents.

N.I. 13852, L: 5,1 x A: 2,8 cm.

N.I. 13860, L: 6 x A: 2,7 cm.

N.I. 13853, L: 5,8 x A: 3,1 cm.

Viscachani. Bolívia.

Període lític 15000 a 9000-8000 a.C. Fase Viscachani III.

10. 11. 12

Fragments de punta de grossària menor.

N.I. 13855, L: 5,5 x A: 3 cm.

N.I. 13874, L: 6,3 x A: 4,3 cm.

N.I. 13875, L: 5,8 x A: 4 cm.

Viscachani. Bolívia.

Període lític 15000 a 9000-8000 a.C. Fase Viscachani IV.

13. 14. 15

Puntes de llança o javalina amb escotadura lateral tipus "sindrioide".

N.I. 13866, L: 4 x A: 3,5 cm.

N.I. 13865, L: 4,4 x A: 3,9 cm.

N.I. 13864, L: 4 x A: 3,2 cm.

Viscachani. Bolívia.

Període lític 15000 a 9000-8000 a.C. Fase Viscachani V.

16. 17. 18

Resquills toscos amb escotadura basal.

N.I. 13851, L: 4,2 x A: 4,5 cm.

N.I. 13854, L: 4 x A: 4,2 cm.

N.I. 13862, L: 4,6 x A: 4,3 cm.

Viscachani. Bolívia.

Període lític 15000 a 9000-8000 a.C. Fase Viscachani VI.

19. 20. 21

Puntes.

N.I. 13858, L: 4,2 x A: 3 cm.

N.I. 13867, L: 4,5 x A: 3,1 cm.

N.I. 13863, L: 4 x A: 3 cm.

Viscachani. Bolívia.

Període lític 15000 a 9000-8000 a.C. Fase Viscachani VII.

CAÇADORS RECOLLECTORS "CENOLÍTICS"

Cultura Ayampitín 7000 a 2000-1500 a.C.

22. 23. 24

Puntes foliàcies. Cap al 7000 a.C. els grups "arqueolítics" donen pas als denominats "cenolítics", amb una indústria lítica més perfeccionada i especialitzada. Entre estos nous habitants de l'altiplà hi ha els portadors de la cultura Ayampitín (jaciement epònim en el NW argentí), cultura de caçadors de guanacos i vicunyes representada en els estrats superiors de Viscachani. Desenrotllen en esta primera fase puntes de llança en forma de fulla de llorer amples i primes, treballades encara toscament.

N.I. 5975, L: 5 x A: 2,5 cm.

N.I. 13861, L: 5,7 x A: 2,3 cm.

N.I. 13873, L: 5,1 x A: 2,4 cm.

Viscachani. Bolívia.

Cultura Ayampitín I. Període Cenolític 7000-1500 a.C.

25

Fragment de punta treballada a pressió en quarsita verdosa.

N.I. 5990, L: 4,4 x A: 2,9 cm.

Viscachani. Bolívia.

Cultura Ayampitín II. Període cenolític 7000-1500 a.C.

26. 27

Puntes triangulars dentades amb peduncle trapezoïdal.

N.I. 5978, L: 4,1 x A: 1,6 cm.

N.I. 5977, L: 4,6 x A: 1,9 cm.

Viscachani. Bolívia.

Cultura Ayampitín II. Període cenolític 7000-1500 a.C.

22. 25.

CULTURES MEGALÍTIQUES I NEOLÍTIQUES

HORITZÓ PRIMERENC, 1.100 a.C.-100 d.C.

Cultura ARAUCANA

Valls del riu Negre. Sense datació determinada.

28. 29. 30. 31. 32

Puntes de sílex de tipus triangular i "cua de peix".

N.I. 13846, L: 4,1 x A: 3,5 cm.

N.I. 13844, L: 6,3 x A: 3,2 cm.

N.I. 13845, L: 6,1 x A: 3,4 cm.

N.I. 13841, L: 5,1 x A: 3 cm.

N.I. 13842, L: 6,1 x A: 4 cm.

Valls del riu Negre. Argentina.

28 a 32

Cultura ARAWAK

El Palmar, 600 a.C.

33. 34

Puntes de sílex.

N.I. 13861, L: 4 x A: 3,7 cm.

N.I. 13850, L: 3,8 x A: 3,7 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

35

Ganivet de sílex.

N.I. 13871, L: 5,9 x A: 2,8 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

36

Raspador de sílex.

N.I. 13644, L: 6,3 x A: 3,2 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

33. 34

43

37

Nucli de sílex.

N.I. 13872, L: 6,8 x A: 8,8 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

38. 39. 40. 41

Boles llancívoles de sílex.

N.I. 13837, màx. 6,1 cm.

N.I. 13838, màx. 6,4 cm.

N.I. 13839, màx. 6,8 cm.

N.I. 13840, màx. 6,8 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

42

Nucli d'obsidiana.

N.I. 5900, L: 10,8 x A: 8,5 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

43

Morter esmussat pentagonal.

N.I. 5897, L: 19 x A: 16,5 x G: 3,7 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

44

44

Capoladora. Les primeres societats agrícoles de Bolívia, entre les quals es troba la cultura del Palmar, ja utilitzaren implements domèstics com la capoladora o el morter per a la preparació d'aliments, obtenció de farina a partir de gramínies prèviament cultivades, o per a la maceració de determinades fibres vegetals amb que obtenir substàncies medicinals o narcòtiques.

N.I. 5898, L: 13,8 x A: 10,7 x G: 5,1 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

45

Mà de morter.

N.I. 5895, L: 14,5 x A: 7,7 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

46. 47. 48. 49

Teixells de ceràmica. Poden haver sigut fitxes de joc.

N.I. 5895, L: 5,8 x A: 5,5 cm.

N.I. 5879, L: 2,4 x A: 2,5 cm.

N.I. 5877, L: 3,1 x A: 3,1 cm.

N.I. 5878, L: 2,9 x A: 3 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

52

50. 51

Fitxes ovoides, potser projectils de fona. El nucli és de pedra piritosa amb diverses capes superposades d'argila cuita, l'última d'elles brunyida i compacta amb oxidació de ferro. Este tipus de peces prové de Cochabamba i són molt escasses. Podrien haver-se obtingut per mitjà d'un procés de fosa molt primitiu.

N.I. 5882, L: 6,1 x A: 2,9 cm.

N.I. 5884, L: 5,3 x A: 2,5 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

52. 53

Destrals d'aletes de pedra polida.

N.I. 5661, L: 4,1 x A: 4,6 cm.

N.I. 5798, L: 5,1 x A: 5,7 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

54

Pesa de fús per a filar o fusaiola, feta de ceràmica de forma quadrangular i vores arrodonides, sense arestes. Està decorada amb tres incisions paral·leles en cada un dels quatre vèrtexs dibuixant un rombe interior. Estes peses per a filar estan molt difoses per tot el continent, potser partien des d'Amèrica Central en un nivell bàsic d'agricultors amb ceràmica sense pintura.

N.I. 5654, H: 3,8 x A: 2,2 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

55

Fusaiola amb decoració incisa.

N.I. 5655, H: 3,7 x A: 1,9 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

56

Fusaiola amb decoració incisa.

N.I. 5656, H: 3,6 x A: 1,8 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

57

Vaixell tosc de ceràmica sense pintura. Té dos apèndixs disposats de forma horitzontal en els seus costats que li servixen d'anses, boca ampla, coll lleugerament evers, i base plana.

N.I. 5801, H: 17 x màx. 28,5 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

58

Vaixell globular. Ceràmica sense pintura i sense anses. Té la base plana, la boca estreta amb el coll molt reduït i lleugerament evers.

N.I. 5799, H: 12,2 x màx. 12 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

59

Vaixell molt tosc de ceràmica sense pintura i amb dues anses laterals de las quals només se'n conserva una. Boca sense vorell i amb la base plana.

N.I. 5651, H: 8,8 x màx. 9 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

60

Plateret ceràmic amb base truncada, probablement de petge alt amb forma de copa. Hi ha peces com esta en col·leccions particulars de Santa Cruz de la Sierra i Cochabamba. Formes similars es donaren en el nord-oest d'Amèrica del Sud.

N.I. 5652, H: 4,5 x màx. 15 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

61

Olla trípode. Li falta la major part del cos però en conserva un fragment amb ansa cònica lateral que arriba fins a la vora de la boca i permet dibuixar la forma completa que tingué la seua corba. Ceràmica tosca sense pintura, usada per a cuinar directament sobre el foc. Peces similars apareixen en la conca amazònica, en la província argentina de Catamarca, i en algunes cultures antigues de Colòmbia. Pertanyeria a una cultura agrícola d'origen arawak i de tradició amazònica. Tot i que esta peça no té pintura, Ibarra Grasso relaciona la ceràmica pintada del Palmar (motius geomètrics en sèpia i roig marró sobre fons clar) amb la cultura tupuraya de Cochabamba i Oruro, molt anterior a la Chiriguano.

N.I. 5653, H: 15,3 x màx. 11,7 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

62

Plateret tosc sense base.

N.I. 5800, H: 5,9 x màx. 15 cm.

El Palmar. Santa Cruz de la Sierra. Bolívia.

600 a.C. Horitzó Primerenc.

54

57

61

65

Cliza, 600 a.C.-500 d.C.

63

Destral menuda feta de basalt.
N.I. 5782, L: 11,5 x A: 5,8 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

64

Trencacloques circular de pedra basàltica. Esta peça s'inseria en un mànec de fusta i servia d'arma en enfrontaments bèl·lics. El seu ús estigué molt difós en tot l'espai andí fins a l'arribada dels europeus.
N.I. 5660, màx. 11 x G: 3,5 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

65

Destral cerimonial de pedra amb doble tall i dos forats practicats prop d'una de les vores.
N.I. 5658, L: 14,5 x A: 8,5 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

66

Gran destral de basalt amb estrangulació en el coll.
N.I. 5657, L: 18 x A: 10 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

67

Vas de pedra polida amb forma de tassó semiesfèric.
N.I. 5780, H: 7 x màx. 9 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

68

Gran tassó de basalt.
N.I. 5781, H: 9 x màx. 20 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

69

Font de pedra polida de forma rectangular, molt típica de la cultura típica de la cultura de Cliza.
N.I. 5662, L: 23,5 x A: 14 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

70

Vaixell de ceràmica tosca amb ansa.
N.I. 5901, H: 3,1 x màx. 5,3 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

71

Tassó de ceràmica tosca i sense pintura amb ansa de llaç vertical.
N.I. 5789, H: 6,2 x màx. 8,4 cm.
Cultura megalítica i de monticles de les valls de Cochabamba. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

72

Vaixell de ceràmica polida amb taques de cocció. Coll lleugerament evers i ansa horitzontal.
N.I. 5790, H: 8,4 x màx. 13,4 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

73

Vaixell ceràmica sense decoració.
N.I. 5791, H: 3,1 x màx. 5,3 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-500 d.C. Període Intermedi Primerenc.

69

71

74
Vaixell ceràmica sense decoració.
N.I. 5792, H: 4,6 x màx. 4,5 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-300 d.C. Període Intermedi Primerenc.

75
Fragment d'ansa amb trets antropomorfs que pertany a un vaixell ceràmic.
N.I. 5796, H. conservada: 4,6 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-300 d.C. Període Intermedi Primerenc.

76
Fragment d'ansa amb trets antropomorfs pertanyent a un vaixell ceràmic.
N.I. 5797, H. conservada: 4,5 cm
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-300 d.C. Període Intermedi Primerenc.

77
Fragment ceràmic d'una ansa de vaixell que representa una cara de trets antropomorfs, amb ulls de tipus "grans de café".
N.I. 5794, H. conservada: 7,7 cm.
Cultura megalítica de Cliza. Bolívia.
600 a.C.-300 d.C. Període Intermedi Primerenc.

77

VALLS DE COCHABAMBA, 460 a.C. a la conquesta inca en 1450 d.C.

78
Trencaclosques de pedra de forma estrellada. Entre els inques este tipus de maça podia ser de metall, especialment de bronze.
N.I. 5779, màx. 10 x G: 3 cm.
Valls de Cochabamba. Bolívia.
460 a.C.-1450 d.C., conquesta incaica.

79
Ceràmica tosca sense decoració. Vaixell de coll alt i vora eversa amb dos apèndixs laterals verticals i perforats, possiblement per ells es penjava un fil per a ser penjada.
N.I. 5775, H: 11 x màx. 8,5 cm.
Valls de Cochabamba. Bolívia.
460 a.C.-1450 d.C., conquesta incaica

78

80
Tassó de ceràmica segmentat en tres cossos. Pot representar una carabassa.
N.I. 5774, H: 17,2 x màx. 9,4 cm.
Valls de Cochabamba. Bolívia.
460 a.C.-1450 d.C., conquesta incaica.

81
Vaixell de ceràmica tosca.
N.I. 5753, H: 12,4 x màx. 9,3 cm.
Valls de Cochabamba. Bolívia.
460 a.C.-1450 d.C., conquesta incaica.

82
Vaixell de ceràmica tosca.
N.I. 5790, H. 8,4 x màx. 13,4 cm.
Valls de Cochabamba. Bolívia.
460 a.C.-1450 d.C., conquesta incaica.

79

85 a 91

TIWANAKU

Tiwanaku Primitiu, èpoques I i II. 500 a.C.-100 d.C.

83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91

Puntes de sílex triangulars dentades, amb peduncle i aletes.

N.I. 5903, L: 1,8 x A: 1,2 cm.

N.I. 5904, L: 2,2 x A: 1 cm.

N.I. 5905, L: 2 x A: 1,1 cm.

N.I. 5906, L: 1,6 x A: 1,1 cm.

N.I. 5907, L: 1,6 x A: 0,9 cm.

N.I. 5908, L: 2,4 x A: 1,1 cm.

N.I. 5909, L: 1,7 x A: 1 cm.

N.I. 5910, L: 1,4 x A: 0,9 cm.

N.I. 5911, L: 1,4 x A: 1,1 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500-100 d.C. Horitzó Primerenc.

92

Punta de vidre de roca amb peduncle i aletes.

N.I. 5912, L: 2,1 x A: 1,1 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500 -100 d.C. Horitzó Primerenc.

93

Mà de morter.

N.I. 5668, L: 11 x A: 6,5 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500 -100 d.C. Horitzó Primerenc.

94

94

Cap de ceràmica zoomorfa. Imita el cap d'un mico.

N.I. 5940, L: 5,4 x A: 3,6 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500-100 d.C. Horitzó Primerenc.

95

Amforeta de ceràmica per a contindre perfums o verí.

N.I. 5941, L: 4 x màx. 3,2 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500-100 d.C. Horitzó Primerenc.

96

Projectil de fona.

N.I. 5935, L: 3,7 x A: 3,3 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500-100 d.C. Horitzó Primerenc.

97

Escultura de conill en quarsita.

N.I. 5936, L: 10 x A: 5,3 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500-100 d.C. Horitzó Primerenc.

98

98

Monolit antropomorf en pedra de granit o basalt. Representa una figura humana masculina agenollada sobre la seua cama esquerra i amb les mans obertes i esteses sobre els genolls. Esta posició, en contrast amb la gran rigidesa de l'estàtua de Tiwanakota, li conferix una gran mobilitat. En el cap du un tocat a la manera d'un casquet amb borla sobre el front i una línia incisa li recorre la part exterior de la cara com si representara una màscara. La peça fou descrita por Alcin (1969) el qual amb la mateixa opinió compartida d'Inwards (1884) i Lehmann (1959), la catalogà en una data relativament recent a l'igual que els ídols conservats de Pokotia i Tiwanaku, amb els quals té una gran relació estilística. Per a A. Posnansky, tant les tres figures de Pokotia (dues femenines i una masculina) com les dues conservades en l'església del poble de Tiwanaku pertanyen a un primer període realista de l'estatuària Tiwanaku.

N.I. 5670, L: 58,5 x A: 25 x G: 23,5 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500-100 d.C. Horitzó Primerenc.

99

Cap clava de pedra que representa una llama. Els caps claves són representacions antropomorfes, zoomorfes o de sers fabulosos, que s'encasten en els murs llisos de temples o fortaleses per mitjà d'una "clava" posterior de pedra. La seua funció pareix que està relacionada amb l'exercici de la tutela o la guàrdia de l'edifici, avisant el viatger sobre la sacralitat del recinte que custodia. Hi ha un conjunt important de claves en els temples de Chavín o en les construccions clàssiques de Tiwanaku (Kalassansaya). La peça és plana i està esculpida amb trets molt esquemàtics, les seues formes són paregudes als grans caps d'animals en pedra de la cultura megalítica i de túmuls d'Oruro (Bolívia), contemporània dels períodes primitius de Tiwanaku. No conserva la clava posterior per a ser encastada.

N.I. 5669, L: 57 x A: 30 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500-100 d.C. Horitzó Primerenc.

99

100

Kero. Vas cerimonial de ceràmica decorada d'influència Nazca.

N.I. 5715, H: 15 x màx. 8,3 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Primitiu, períodes I i II. 500-100 d.C. Horitzó Primerenc.

Tiwanaku Clàssic, èpoques III i IV. 100-700 d.C.

101. 102

Parell de *kepus* o *tupus* de coure i argent. Estes agulles allargades i amb el cap redó estaven molt esteses per tota la serra i la regió de l'altiplà on les dones les usaven, i encara les usen hui, per a subjectar la manta que duen als muscles i els cobrix l'espatla. L'equivalent de la capa usada pels senyors era un mantell llarg que se'l tiraven al muscle i es subjectava per davant amb estes agulles fetes d'or, argent, o coure. Tenen grans caps de diferents tipus que poden o no estar gravats amb figures i dibuixos esquemàtics, caps d'animal o figures humanes. Amb freqüència acaben en un gran disc, circular o semicircular, les vores afilades del qual podien usar-se com a ganivets.

N.I. 5949, L: 12,4 x A: 3,9 cm.

N.I. 5950, L: 6,2 x A: 1,55 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV. 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

101. 109.

103

Kepu de coure.

N.I. 5948, L: 27,7 x A: 6,7 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV. 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

104. 105. 106

Kepus d'argent.

N.I. 5942, L: 37 x A: 11,5 cm.

N.I. 5945, L: 24 x A: 7,5 cm.

N.I. 5947, L: 14,6 x A: 6,3 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

107. 108

Fragments de *kepus* amb adorn zoomorf.

N.I. 5937, L: 8,9 x A: 2,9 cm.

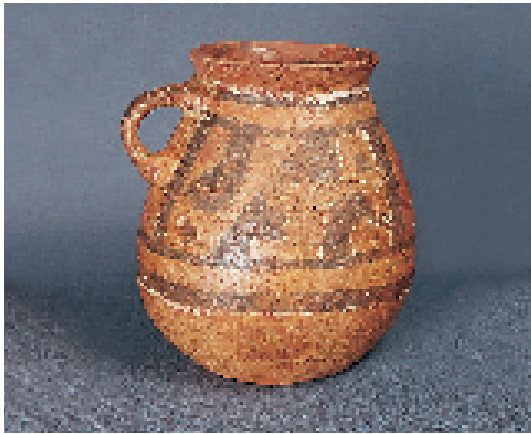
N.I. 5938, L: 3 x A: 1,8 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

107. 110.

113

109

Kepu decorat amb gravat d'ocell i orla.

N.I. 13869, L: 13,9 x A: 4,8 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV. 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

110

Fragment de *kepu* amb adornament antropomorf.

N.I. 5939, H: 5,8 x A: 3,3 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

111. 112

Ganivets de coure. Estos ganivets cerimonials o *tumis* en llengua quítxua, es dedicaven al sacrifici d'animals i estaven dotats d'una fulla en forma de mitja lluna. Foren utilitzats en tota l'àrea andina i en diferents èpoques. Molts d'ells acaben el mànec en caps de llama, motiu molt freqüent entre els inques.

N.I. 5956, L: 11,1 x A: 10,8 cm.

N.I. 5959, L: 7,4 x A: 6,2 cm.

Tiwanaku. Bolívia. Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

114

113

Pitxer globular amb ansa. Ceràmica polida, amb engalbat roig i decoració en negres i blancs. Estos motius tiwanakotes com escalifomes, felins, peixos o ocells, seran adoptats per la iconografia Wari, molt especialment a l'entorn dels segles VI-VII.

N.I. 5735, H: 13,8 x màx. 12 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

114

Foguer o broc cerimonial, amb anses laterals i tub distribuïdor de foc en l'interior. La decoració, sobre engalbat roig, està representada per quatre motius emparellats a l'entorn de les dues anses que podrien representar plomes d'ocell. Una peça molt similar amb decoració de feli està catalogada en el lloc arqueològic de Kherikala (Bolívia).

N.I. 5671, H: 12,6 x màx. 19 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

115

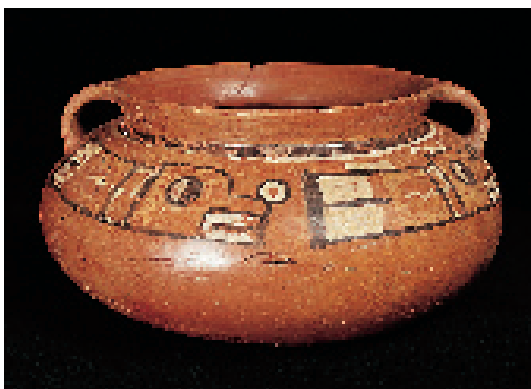
115

Got menut. Ceràmica polida i policromada en crema i negre sobre fons roig, decorada amb diversos motius geomètrics i zoomorfs entre els quals hi ha un cap de còndor. El còndor és un tema molt difós en la ceràmica Tiwanakota i revestit d'una enorme simbologia religiosa. El seu culte tingué origen a Chavín i aconseguí amb Tiwanaku una enorme difusió. En la mitologia andina el còndor és l'ocell que cova l'ou del qual més tard naixerà el sol.

N.I. 5672, H: 8, x màx. 9 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

117

116

Tassó. Ceràmica decorada.

N.I. 5720, H: 8 x màx. 16,7 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

117

Olla cerimonial amb anses. Ceràmica amb policromia i motius decoratius propis de Tiwanaku. Hi ha representats quatre animals fantàstics iguals, amb el cap de feli i el cos i la cua d'ocell, o de peix, tot formant una orla a l'entorn del cos globular de la peça. Sobre el cap de l'animal hi ha dibuixat un signe blanc que pot simbolitzar-ne el caràcter regi o el seu sexe masculí (Posnansky, 1942).

N.I. 5674, H: 11,5 x màx. 23 cm.

Tiwanaku. Bolívia. Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

118

Kero ritual. Peça de ceràmica de forma troncocònica, policromada i decorada amb bandes successives. La superior, de més amplada, dibuixa una cara antropomorfa delimitada amb escaliformess típics tiwanakotes. La resta de bandes són simples línies paral·leles disposades en el centre (on hi ha un inflament anular), i en la base. Els *keros* o vasos cerimonials són recipients de fusta o ceràmica especialment dedicats a rituals religiosos o celebracions de caràcter familiar o de grup. En ells es podia prendre la *chicha*, una beguda fermentada feta amb dacsa.

N.I. 5675, H: 21,5 x màx. 16 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

119

Vas truncat amb decoració en bandes horitzontals roges, blanques i negres.

N.I. 5673, H: 12,5 x màx. 9,3 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV 100-700 d.C. Període Intermedi Primerenc.

120

Kero. Vas amb decoració en roig sobre engalbat rosat.

N.I. 5692, H: 11,5 x màx. 8 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Clàssic, períodes III i IV. 100-700 d.C.

119

Tiwanaku Expansiu, època V

121

Pitxer globular amb ansa i base plana. Ceràmica policromada de superfície polida, engalbat en roig, i amb restes de dibuixos siluetejats amb línies negres. Sobreix per damunt de la boca, ampla i eversa, i muntada damunt de l'ansa hi ha un motiu menut modelat, potser una figureta zoomorfa (batraci?), molt utilitzades en les ceràmiques costaneres i serranes.

N.I. 5733, H: 16 x màx. 12 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V. 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

122

Pitxer globular amb ansa. Ceràmica decorada.

N.I. 5734, H: 13,5 x màx. 11 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V. 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

120

123

Kero. Ceràmica decorada amb motius geomètrics. A este període de Tiwanaku Expansiu correspon una ceràmica amb menor perfecció en la forma i en els temes. Hi destaquen sobretot els traços rectes, els rombes, les creus i els angles; dissenys corbats d'esses i espirals, i perviuen del període anterior als escaliformes.

N.I. 5704, H: 17 x màx. 14,8 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V. 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

124

Tassó ceràmic amb decoració geomètrica en traços negres. Tot i que la ceràmica expansiva perd, respecte a la del període preferent, el seu caràcter decoratiu i ornamental, guanyarà en la funcionalitat de les seues formes.

N.I. 5681, H: 7 x màx. 12,3 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V. 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

123

125

Vas globular amb ansa abocadora. Ceràmica pintada amb motius estilitzats en blanc i negre. Molt possiblement alguns dibuixos que considerem geomètrics amaguen l'abstracció o el símbol d'alguns animals o personatges reconeguts pels seus propietaris i que no són desxifrables per a nosaltres. Esta ansa abocadora serà molt utilitzada en la ceràmica Mollo Kollau dels segles XIV i XV d.C.

N.I. 5676, H: 17,5 x màx. 14,5 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V. 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

128

126

Kero de ceràmica marró sense decoració pintada i amb dos "anells" modelats en el centre.

N.I. 5678, H: 13 x màx. 13,7 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

127

Tassó de ceràmica pintada decorada amb motius corbats.

N.I. 5729, H: 7,7 x màx. 14,8 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

128

Fragment de teixit procedent de Tiwanaku. Fou adquirit en 1950 per al Museo Arqueológico Nacional procedent de la col·lecció particular dels senyors Schmidt i Pizarro, de Lima. Altres dissenys pareguts, amb repeticions de figures rectilínies, apareixeran en moltes decoracions ceràmiques.

N.I. 14534, L: 34,5 x A: 33 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

Museo de América. Madrid.

129

Bosseta per a guardar coca. Teixit rectangular amb costures als costats i obertura superior de la qual possiblement eixiria una cinta per a penjar-la. Té decoració de motius abstractes o zoomorfs que es repeteixen disposats en bandes horitzontals. Els colors són molt vius. Des de temps remots i fins a hui, mastegar fulles de coca (*Erythroxylon coca*) ha sigut un costum estès per la serralada, àrea andina i regió amazònica. Es mastegava amb un poc de calç per a alliberar l'alcaloide que conté la fulla. Les fulles s'arreguen, es deixen secar i després es duen en bosses. La calç s'obté de closques calcinades o de les tiges cremades d'algunes plantes. Una vegada triturada i convertida en pols es du en una carabassa i es pren amb l'ajuda d'una espàtula. Esta droga alleuja el cansament, la fam i la set, per la qual cosa complix una funció important en la vida quotidiana dels hòmens que viuen i treballen en condicions tan dures, i habitualment amb una nutrició incompleta o deficient. Durant l'imperi inca el seu ús, almenys entre las classes populars, estava restringit a ocasions excepcionals o a dies de gran celebració.

N.I. 14518, L: 34 x A: 17 cm.

Procedix de la regió Andina Central.

Horitzó Mitjà.

Museo de América. Madrid.

129

130

Cinta de teixit, possiblement fragment d'un vestit. Fou adquirida per al Museo Arqueológico Nacional en 1950 procedent de Lima (col·lecció de Schmidt i Pizarro). El seu estil pot ser Wari o Tiwanaku.

N.I. 14528, L: 14,5 x A: 4,5 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

Museo de América. Madrid.

131

Morter menut de pedra.

N.I. 5961, H: 10 x A: 10,2 cm.

Estil Tiwanakota. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

132

132

Tassó de ceràmica decorada amb línies rectes i escaliformes

N.I. 5725, H: 7,2 x màx. 12,8 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

133

Kero de ceràmica decorada.

N.I. 5964, H: 11,5 x màx. 9 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

134

Copa cònica amb decoració geomètrica.

N.I. 5677, H: 12 x màx. 15 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

135

Pitxer globular amb ansa i motiu zoomorf.

N.I. 5679, H: 11,5 x màx. 9 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

136

Pitxer globular de coll alçat.

N.I. 5740, H: 12,9 x màx. 10,8 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

137

Tassó de ceràmica negra amb decoració incisa.

N.I. 5731, H: 6,8 x màx. 14 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

138

Tassó de ceràmica pintada amb motius curvilinis.

N.I. 5727, H: 6,5 x màx. 10,4 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

139

Tassó de ceràmica pintada amb decoració interna esquemàtica.

N.I. 5728, H: 7 x 12 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Tiwanaku Expansiu, període V, 700-1200 d.C. Horitzó Mitjà.

140

Còdol que reproduïx probablement la deessa Papa. La papa o creïlla és un cultiu adaptat a les terres altes i constituït des d'èpoques molt primerenques un aliment bàsic en la dieta andina. Els pobles de l'altiplà aconseguiren per mitjà d'un eficaç procés de deshidratació emmagatzemar-la en quantitat suficient per assegurar-ne l'abastament d'una collita a una altra.

N.I. 5962, L: 14 x A: 9,5 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Datació incerta.

141. 142

Keros de fusta. Estos vasos són utilitzats hui dia per a begudes com la *chicha*, especialment entre els camperols andins.

N.I. 5702, H: 16,5 x màx. 9,7 cm.

N.I. 5701, H: 13,9 x màx. 12,7 cm.

Tiwanaku. Bolívia.

Datació incerta.

143

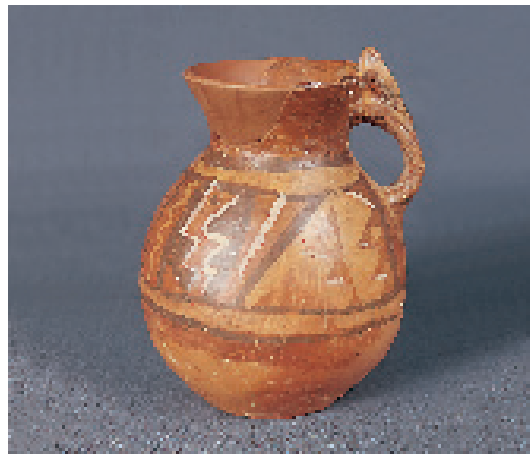
Mòmia d'home adult. Pertany, junt amb cinc cranis humans i diverses peces de metall, ceràmica i utensilis de pedra, a la col·lecció donada a la ciutat de València per l'enginyer Rodrigo Botet a finals del segle XIX, la qual fou catalogada per Eduard i Antimo Boscà en successius estudis durant les primeres dècades d'este segle. Està identificada com a pertanyent a les *chulpas* de Tiwanaku, construccions funeràries molt característiques de la serra andina central la proliferació de les quals pot remuntar-se a l'Horitzó Mitjà (segle VI d.C.). És a l'entorn del llac Titicaca on apareixen per primera vegada estes construccions, que introduïxen una estructura funerària sobre el sòl i no en enterrament de pou o de galeria. Solen tindre en el seu interior una cambra funerària acabada en falsa cúpula per aproximació de filades. El seu aspecte exterior guarda les formes d'una construcció troncocònica i no apareixen aïllades sinó que sempre es localitzen en grup.

Sense sigla, H: aprox. 75 cm.

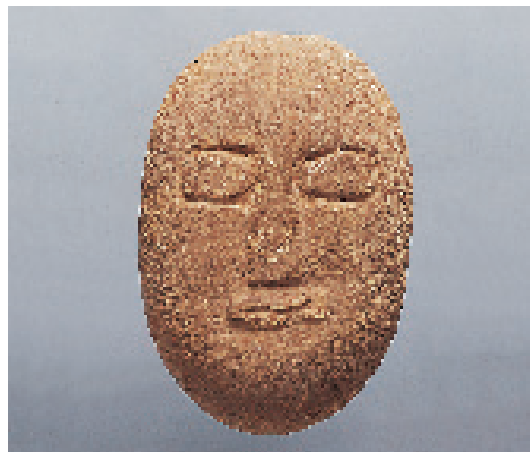
Chulpas funeràries de Tiwanaku. Bolívia.

Període Intermedi Tardà o Horitzó Tardà. Segles XIII-XIV d.C.

Museu Paleontològic. València.

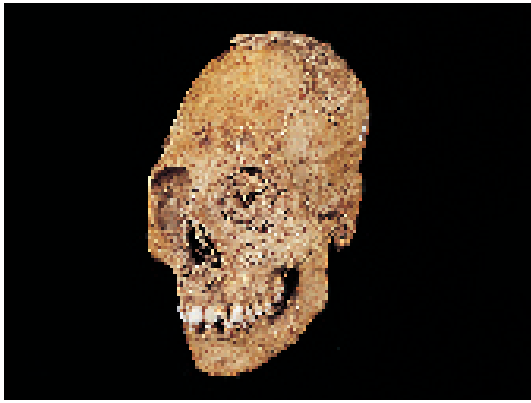
139

140

143

144

144

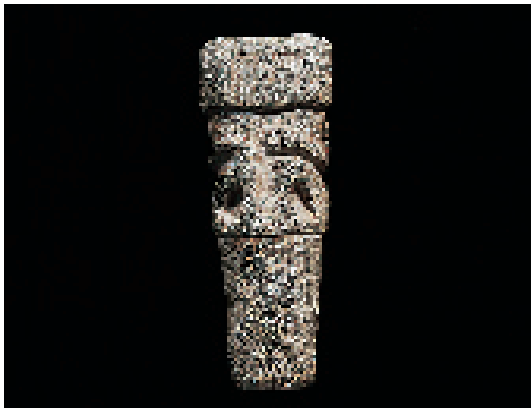
Crani amb deformació frontoccipital pròpia dels pobles aimara. La deformació cranial s'aconseguia aplicant al nouvat una forta pressió en els ossos per mitjà de llistonets lligats al cap. Estes deformacions obeeën a raons ètniques, per a identificar els grups o cultures, i socials amb fi de distingir les classes privilegiades de la resta de la societat. Correspon a un home adult i procedix d'un enterrament de Tiwanaku.

N.I. MPV ant. 122, L: màx. 35 cm.

Chulpas de Tiwanaku. Bolívia.

Període Intermedi Tardà o Horitzó Tardà. Segles XIII-XIV d.C.

Museu Paleontològic. València.

147

145

Triangle de pedra blanca amb els vèrtexs rematats respectivament en 2, 3 i 4 lòbuls anulars.

N.I. ACB 2521, H: 3,4 cm x A: 3,5 cm.

Chulpas funeràries de Tiwanaku. Bolívia.

Període Intermedi Tardà o Horitzó Tardà. Segles XIII-XIV d.C.

Museu Paleontològic. València.

146

Estilet o punxó de coure batut. En un dels seus extrems la peça es prolonga en una espècie de cullera en el mànec de la qual apareix un adornament amb dues mans enllaçades. Antimo Boscà Seytre la descriu com una peça relacionada amb proves de sang en actes de confraternització, casament o sacrifici.

N.I. ACB 2529, L: 1,6 cm x A: 3 cm.

Chulpas funeràries de Tiwanaku. Bolívia.

Període Intermedi Tardà o Horitzó Tardà. Segles XIII-XIV d.C.

Museu Paleontològic. València.

147

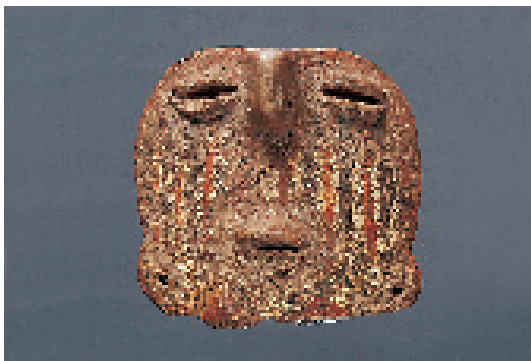
Amulet de pedra verda de forma troncocònica i representació antropomorfa. En un dels seus extrems té un forat de poca profunditat on pogué anar encastat algun objecte o adorn. La perforació en angle que té en la seua part superior indica que pogué haver-se dut penjat.

N.I. ACB 97-1, L: 3,8 cm x A: 3,3 cm.

Chulpas funeràries de Tiwanaku. Bolívia.

Període Intermedi Tardà o Horitzó Tardà. Segles XIII-XIV d.C.

Museu Paleontològic. València.

148

148

Fragment ceràmic amb representació d'una cara amb trets antropomorfs, entre els quals destaquen els ulls amb la forma característica de *grans de café*. La peça està pintada en la seua part frontal amb ratlles verticals de color roig i negre sobre fons blanc. El revés, de superfície llisa i lleugerament còncava, està decorat amb set quadrats concèntrics pintats igualment en rojos i negres sobre fons blanc.

N.I. ACB 2510, H: 5,3 cm x A: 5,7 cm.

Chulpas funeràries de Tiwanaku. Bolívia.

Període Intermedi Tardà o Horitzó Tardà. Segles XIII-XIV d.C.

Museu Paleontològic. València.

150

149

Fusaiola, o *tortero*, redona de ceràmica amb decoració incisa en espirals i corbes. La decoració delimita en el centre del cercle un espai romboïdal central on s'ha practicat un forat per a inserir el fus de filat.

N.I. ACB 2511-1, màx. 2,6 cm.

Chulpas funeràries de Tiwanaku. Bolívia.

Període Intermedi Tardà o Horitzó Tardà. Segles XIII-XIV d.C.

Museu Paleontològic. València.

150

Fusaiola redona de pissarra verdosa amb gravats de línies corbes superposades i cercles concèntrics.

N.I. ACB 2511-1, màx. 3,4 cm.

Chulpas funeràries de Tiwanaku. Bolívia.

Període Intermedi Tardà o Horitzó Tardà. Segles XIII-XIV d.C.

Museu Paleontològic. València.

MOLLO KOLLAU

Mollo Kollau amb influència de Tiwanaku Expansiu.

1200- 1458 d.C.

151

Kero decorada amb ansa apèndix en la vora.

NI. 5706, H: 14,3 x màx. 12,5 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Mollo amb influència de Tiwanaku Expansiu. 1200-1459 d.C. Període Intermedi Tardà.

152

Vas de cintura deprimida i ansa lateral abocadora. Ceràmica decorada.

NI. 5713, H: 17 x màx. 15,4 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Mollo amb influència de Tiwanaku Expansiu. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

153

Vas de cintura deprimida i ansa lateral abocadora. Ceràmica decorada.

NI. 5683, H: 16,5 x màx. 14 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Mollo amb influència de Tiwanaku Expansiu. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

154

Kero de cintura deprimida amb ansa lateral i pont d'unió amb parets bombades. És una variant del *kero* tiwanakota. Ceràmica pintada.

NI. 5688, H: 16 x màx. 12,5 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Mollo amb influència de Tiwanaku Expansiu. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

155

Tassó ceràmic decorat amb motius zoomorfs molt escassos en esta ceràmica.

NI. 5691, H: 7,7 x màx. 16 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Kollau amb influència de Tiwanaku Expansiu. Període Intermedi Tardà.

Mollo Kollau d'estil Mollo

156

Puco baix, pintat amb gotet lateral molt freqüent en la ceràmica Mollo. Té unit, per mitjà d'un pont, un menut recipient que pot haver tingut la doble funció d'ansa i contenidor d'alguna substància comestible excitant.

NI. 5690, H: 12,5 x màx. 18 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Mollo. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

157

Tassó o *puco* doble amb gotet lateral. Destaca la decoració pintada del tipus característic Mollo d'"ales de palometa" que posteriorment s'incorporarà a la decoració ceràmica inca. Este motiu pot estar lligat a símbols de terra.

NI. 5718, H: 8,4 x màx. 12,7 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Mollo. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

158

Tassó o *puco* doble amb mànec i un menut recipient lateral. Ceràmica decorada.

NI. 5687, H: 11 x màx. 16,5 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Mollo. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

159

Tassó o *puco* amb mànec "escudella". Ceràmica decorada.

NI. 5758, H: 8,1 x màx. 17,5 cm.

Cultura Mollo Kollau. Bolívia.

Estil Mollo. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

153

155

156

157

161

160

Tassó o *pucó* doble amb mànec i un menut recipient lateral. Ceràmica decorada.
N.I. 5717, H: 11 x màx. 17 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Estil Mollo. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

161

Pitxeret de ceràmica amb ansa lateral que té un motiu zoomorf en la unió amb la boca (zbatraci?). La decoració és típica Mollo amb bandes disposades verticalment intercalant dents de serra i cercles concèntrics.
N.I. 5685, H: 11,4 x màx. 11,5 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Estil Mollo amb influència de Tiwanaku Expansiu. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

162

Tassó o *pucó* de parets corbes amb un menut apèndix sobre la vora. La decoració és en línies corbes paral·leles en colors crema i negre.
N.I. 5695, H: 7,5 x màx. 13 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Estil Mollo amb influència de Tiwanaku Expansiu. 1200-1458 d.C. Període Intermedi Tardà.

162

163

Tassó ceràmic amb decoració.
N.I. 5742, H: 8,3 x màx. 14 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Estil Mollo amb influència de Tiwanaku Expansiu. 1200-14458 d.C. Període Intermedi Tardà.

Mollo Kollau d'estil Kollau. 1200- 1450 d.C.

164

Tassó o *pucó* ceràmic de parets corbes i grosses, de base plana, amb decoració de bandes irregulars curvilínies en l'interior. Ansa lateral trencada.
N.I. 5749, H: 7,4 x màx. 10 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Estil Kollau. 1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

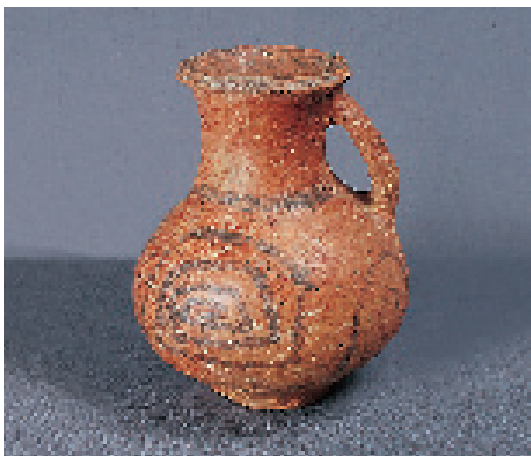
165

165

Tassonet amb decoració interior i exterior.
N.I. 5751, H: 3,5 x màx. 7,2 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Estil Kollau. 1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

166

Tassó amb decoració interior.
N.I. 5684, H: 6,6 x màx. 13 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Estil Kollau. 1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

167

167

Pitxer globular de coll alçat i només una ansa.
N.I. 5686, H: 15 x màx. 12 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Estil Kollau. 1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

Mollo Kollau d'influència inca

168

Vas globular de coll alçat i ansa lateral abocadora amb decoració de nyandús possiblement d'influència inca.
N.I. 5682, H: 12 x màx. 10,3 cm.
Cultura Mollo Kollau. Bolívia.
Influència inca. 1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

PRESTO PUNO

169

Kero amb decoració geomètrica disposada en tres bandes horitzontals.
N.I. 5724, H: 7,5 x màx. 13,5 cm.
Presto Puno. Bolívia.
1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

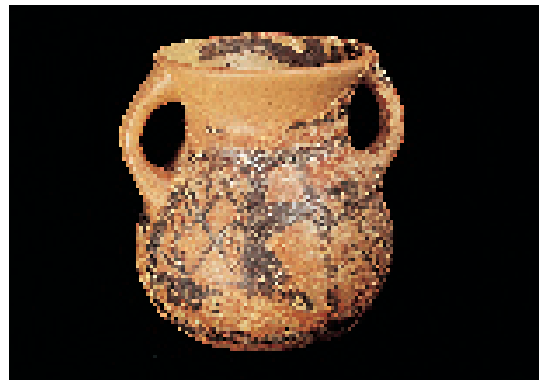

169

PIÑIKO MOLLO

170

Pitxer globular de coll alçat i ansa. Ceràmica decorada.
N.I. 5755, H: 9,3 x màx. 9 cm.
Piñiko Mollo. Bolívia.
1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

170

171

Pitxer globular de coll alçat amb doble ansa. Ceràmica decorada.
N.I. 5753, H: 12,4 x màx. 9,3 cm.
Piñiko Mollo. Bolívia.
1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

172

Kero ceràmic amb decoració.
N.I. 5709, H: 10,2 x màx. 10,3 cm.
Piñiko Mollo. Bolívia.
1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

173

Puco amb cintura deprimida i ansa abocadora lateral. Ceràmica decorada amb línies i traços corbats.
N.I. 5789, H: 6,2 x màx. 8,2 cm.
Piñiko Mollo. Bolívia.
1200-1450 d.C. Període Intermedi Tardà.

173

CULTURA YURA

174

Vas ceràmic amb dos apèndixs paral·lels en la vora. Està decorat amb línies negres en zig-zag formant una orla i intercalant triangles que en el seu interior tenen punts, "esses" i creus. Esta ceràmica, relacionada amb el nord-oest argentí, és cronològicament més tardana que la Mollo, a la qual està lligada estilísticament, i apareix en alguns jaciments mesclada amb materials incaics.
N. I. 5750, H: 4,3 x màx. 9,3 cm.
Cultura yura. Bolívia.
Segles XV i XVI. Període Intermedi Tardà.

IMPERI INCA. 1438-1534 d.C.

175

Chullan chaqui manca. Olla-calze de ceràmica blanca sense decoració. Forma globular amb petge de copa, ansa de llaç i coll lleugerament evers amb tapa còncaua i ansa menuda. En la part oposada a l'ansa té dos mamellons menuts.
N.I. 5700, H: 20,5 x màx. 20,5 cm.
Cultura inca. Perú.
1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

175

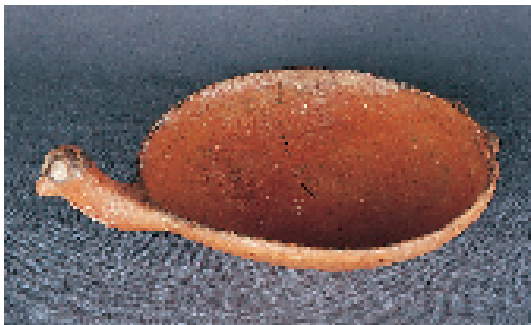
176

Plat o escudella de ceràmica decorat amb figures molt estilitzades de flames disposades en cercles concèntrics. Sobre la vora plana hi ha una banda en zig-zag. Pertany al tipus ceràmic denominat Inca Pacajes, Inca Provincial de la Conca Sud del Titicaca, o Saxamar. És originari de la conca sud del Titicaca, i assignable en els seus moments més tardans al grup etnohistòric dels Pacajes.
N.I. 5697, H: 3 x màx. 13,5 cm.
Cuzco. Perú.
Cultura inca. 1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

179

177
Plateret de ceràmica polida decorat amb dos nyandús en negre sobre fons roig. Ceràmica de tipus inca Pacajes.
N.I.5695, H: 3 x màx. 12,5 cm
Cuzco, Perú.
Cultura inca. 1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

180

178
Vaixell de ceràmica blanca sense decoració pintada, amb menuts apèndixs que representen el bec, les ales i la cua d'un ocell. El cos del vaixell és globular i lleugerament allargat en un dels seus costats per a accentuar el cos de l'ocell cap a la cua. Té una ansa lateral i el coll amb la boca eversa.
N.I. 5699, H: 16 x màx. 9,5 cm.
Cultura inca. Perú.
1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

179
Ticachurana Pitxer inca de ceràmica polida amb un cos globular roig de base aplanada, amb un menut mamelló davall del coll i dues anses simètriques en els costats. Es completa amb un coll molt allargat de boca eversa i pintat amb un gris violaci en bandes horitzontals i paral·leles.
N.I. 5696, H: 21 x màx. 6,5 cm.
Cultura inca. Perú.
1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

181

180
Pucu (Chua i Ppucu). Plat aviforme de ceràmica roja sense decoració pintada. Té un apèndix escultòric en forma de coll i cap d'ocell i dues protuberàncies en la part oposada del plat que simulen la cua.
N.I. 5694, H: 5,5 x màx. 21 cm.
Cultura inca. Perú.
1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

181
Aríbal o *Macca*. Ceràmica polida en roig amb dues anses laterals i un menut cap zoomorf, davall d'una línia de dibuixos en l'arrancada del coll, estret i curt, al qual li falta la vora de la boca, tradicionalment evers. La peça té una ampla banda decorada amb motius geomètrics (és una constant en la decoració incaica) en rombes i triangles de color negre i roig fosc. La base és cònica per la qual cosa el seu assentament no pot ser mai vertical. L'aríbal (el seu nom està prestat dels aríbals grecs per la semblança de les seues formes) és una peça genuïna de creació inca.
N.I. 5698, H: 16 x màx. 9,5 cm.
Cultura inca. Perú.
1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

182

182
Figureta d'argent que representa una llama. Els camèlids domèstics americans, la llama i l'alpaca, foren animals importants en l'organització econòmica andina. D'ells s'aprofitava la llana per a teixits, la carn, el fem com a combustible domèstic, i la seua força com a animals de càrrega perfectament adaptats al terreny abrupte i a les altures serranes. La llama era un animal de sacrifici en festes, com l'*Inti Raymi*, on es procedia a l'endevinació per mitjà de l'anàlisi de les seues vísceres. Esta peça pertany a la Col·lecció Larrea (1935).
N.I. 7401, L: 5,9 x A: 5,2 cm. 40,71 gr.
Cultura inca. Perú.
1400-1533 d.C. Horitzó Tardà.
Museo de América. Madrid.

183

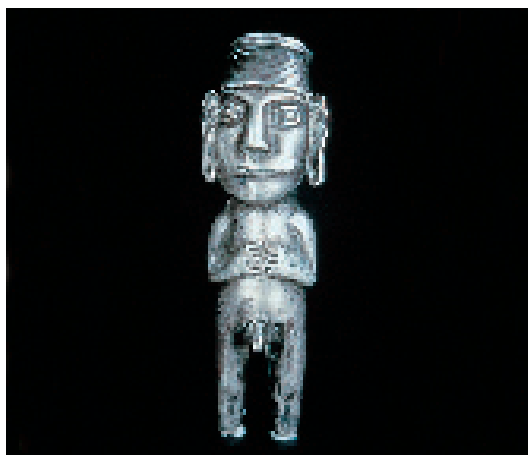
Figura masculina buida, d'argent. El seu tret més característic són els lòbuls enormes de les orelles, que apareixen perforats per a inserir uns adorns circulars que eren privatis de la noblesa per naixement o per privilegi. Estos discos, d'argent o d'or entre els personatges de rang més alt, eren tan grans i produïen tal deformació que els cronistes anomenaren *orejones* als seus portadors, i passà a ser esta paraula sinònima de noble inca. La figureta té els braços doblegats sobre el pit amb les mans esteses, el sexe ixent i li falten els peus. Un inflament en la seua galta dreta indica que està mastegant una bola de coca. Originàriament estes representacions es cobrien amb teixits i plomes a la manera de vestits. Tot i que amb molta freqüència formaven part de l'aixovar funerari, responen a la tipologia de figuretes votives utilitzades com a ofrenes rituals en les distintes *huacas*, o enterraments, també es tiraven als llacs o s'enterraven davall de recintes sagrats. Esta peça formà part de les colleccions reials que passaren del Palacio del Buen Retiro al Gabinete de Historia Natural en 1775.

N.I. 7571, L: 6,1 x A:1,9 cm. 7,59 gr.

Cultura inca. Perú.

1458-1534 d.C. Horitzó Tardà.

Museo de América. Madrid.

183

184

Pajcha. Recipient de fusta compost per un bol forat connectat amb un mànec llarg amb acanaladura central per on circula el líquid abocat des del recipient gran, que acaba en un forat final. Està adomat amb ànecs menuts. Este tipus de vaixell s'utilitzava per a fer libacions a la terra, la Pacha Mama, en ritus relacionats amb la fertilitat, en ells s'abocava aigua o *chicha*. El seu origen es remunta a l'Horitzó Primerenc andí. Col·lecció Juan Larrea (1935).

N.I. 7571, L:18,7 x A: 55 x màx. 14 cm.

Cultura inca. Perú.

1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

Museo de América. Madrid.

184

185

Kero. Vas de fusta policromada amb cap antropomorf. Col·lecció Larrea (1935).

N.I. 7502, H: 19 x màx. 14,5 cm.

Cultura inca. Cuzco. Perú.

1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

Museo de América. Madrid.

185

186

Kero. Vas fet en fusta d'una sola peça. Està policromat i representa un cap de jaguar. El jaguar està associat en la cultura andina a fenòmens astronòmics que propicien la fecunditat de la terra. També és un símbol de poder lligat a l'aristocràcia incaica. Col·lecció Larrea (1935).

N.I. 7507, H: 19 x base 10 cm.

Cultura inca. Cuzco. Perú.

1440-1534 d.C. Horitzó Tardà.

Museo de América. Madrid.

186

ÍNDIX / INDICE

Presentació	5
Presentación	
Paraules preliminars	7
Palabras preliminares	
Introducció	9
Introducción	
Les coordenades d'espai i temps	15
Las coordenadas de espacio y tiempo	
L'àrea andina	15
El área andina	15
La periodització. Cronologia en les àrees Centre i Centre Sud Andines	17
La periodización. Cronología en las áreas centro y centro sur andinas	17
Els Andes Centrals i la regió de Circun Titicaca: Dels primers pobladors a l'imperi Inca	19
Los Andes Centrales y la región de Circun Titicaca: De los primeros pobladores al imperio Inca	
Primers grups de caçadors recolectors. Viscachani i Ayampitín	19
Primeros grupos de cazadores recolectores. Viscachani y Ayampitín	19
Horitzó Primerenc	27
Horizonte Temprano	
Chavín de Huantar. Inici de la Metal·lúrgia a la regió Circun-Titicaca. Tiwanaku períodes I i II	27
Chavín de Huantar. Inicio de la Metalurgia en la región Circun Titicaca. Tiwanaku periodos I y II	27
Període Intermedi Primerenc	33
Periodo Intermedio Temprano	
Cultures regionals. Tiwanaku períodes III i IV. El classicisme andí	33
Culturas regionales. Tiwanaku periodos III y IV. El clasicismo Andino	33
Horitzó Mitjà	39
Horizonte Medio	
Els Imperis Expansius. Wari i Tiwanaku	39
Los Imperios Expansivos. Wari y Tiwanaku	39
Període Intermedi Tardà	43
Periodo Intermedio Tardío	
Etap de regnes i confederacions a l'altiplà. Els regnes Collas	43
Etap de reinos y confederaciones en el altiplano. Los reinos Collas	43
Horitzó Tardà	49
Horizonte Tardío	
El Tahuantinsuyu, Imperi dels Inques	49
El Tahuantinsuyu, Imperio de los Incas	49
Bibliografia	51
Restauració de la ceràmica de la col·lecció Rubén Vela del Museu de Prehistòria de València	53
Restauración de la cerámica de la colección Rubén Vela del Museo de Prehistoria de Valencia	
Catàleg de Peçes	59
Catálogo de Piezas	

El llibre *Les cultures indígenes andines De Tiwanaku a Cuzco*, editat per la
Diputació de València, s'acabà d'imprimir
als tallers Textos i Imatges de la ciutat
de València, el dia 15 d'octubre
de 1998.

LAUS ☩ DEO

Col·lecció Perfils del Passat

